

UNIVERZITA J. E. PURKYNĚ V ÚSTÍ NAD LABEM

Pedagogická fakulta

Usta ad Albim BOHEMICA

rok 2016
ročník XVI, číslo 1
ISSN 1802-825X

Adresa redakce:

PF UJEP v Ústí nad Labem

katedra bohemistiky

České mládeže 8

400 96 Ústí nad Labem

web: www.pf.ujep.cz

Kontakt:

PhDr. Václav Jindráček, Ph.D.

Email: jindracek@centrum.cz

Usta ad Albim BOHEMICA č. 1 2016

Složení redakční rady

Výkonný redaktor:

PhDr. Václav Jindráček, Ph.D.

Redakční rada:

prof. dr. hab. Mieczysław Balowski

PhDr. František Čajka, Ph.D.

PhDr. Jan Čulík

PaedDr. Ivo Harák, Ph.D.

doc. PhDr. Milan Hrdlička, CSc.

prof. dr. hab. Elena Koriakowcewa

Mgr. Jiří Koten, Ph.D.

doc. PaedDr. Zdena Králová, Ph.D.

prof. PhDr. Dobrava Moldanová, CSc.

doc. PhDr. Vladimír Novotný, Ph.D.

PhDr. Blanka Svadbová, CSc.

prof. PhDr. Vladimír Svatoň, CSc.

K vydání připravil:

PhDr. František Čajka, Ph.D.

Technická redakce

Tomáš Suk

Poznámka redakce:

Za jazykovou správnost ručí autor, nikoli redakce. Vzhledem k různorodým citačním normám, jichž autoři využívají, a vzhledem k tomu, že redakce chce vytvořit prostor individuálním textotvorným zvyklostem autorů, jsou citace ponechány v naprosté většině případů v autorské podobě.

Obsah

Slovo úvodem	5
Jak a proč (ne) využívat literární servery	6
<i>Pavel Martinec</i>	
Didaktické pohádky s rostlinnou tematikou.....	14
<i>Martina Salhiová</i>	
Diachronní tematika v učebnicích českého jazyka pro střední školy	19
<i>Jan Dušek</i>	
Chlapecký román v souvislostech literatury pro děti a mládež v první polovině 20. století	28
<i>Jan Krlín</i>	
Profesní výrazivo na vybraných pracovištích Dolů Bílina	33
<i>Barbora Schneiderová, Ivan Bílý</i>	
Nad otázkami spisovné a obecné češtiny	41
<i>Michal Schuster</i>	
Tabu a tělesnost jazykových obrazů smrti vybraných významných československých prezidentů v dobových periodikách	47
<i>Lukáš Zábranský, Lucie Hrašová</i>	
Zkratky v současné slovní zásobě a jejich (re)klasifikace	57
<i>Jitka Holasová</i>	
Monografie Viery Kováčové <i>Z problematiky archaizmov v slovenských nárečiach</i>	63
<i>Ilona Balkó</i>	

SLOVO ÚVODEM

Příspěvky přednesené na studentských vědeckých konferencích Škola, jazyk a literatura, které pravidelně v ročních intervalech pořádá katedra bohemistiky PF UJEP v Ústí nad Labem, představují již tradiční součást vydávaných čísel časopisu Usta ad Albim BOHEMICA. Nejinak tomu bylo i v tomto případě – vydávané číslo časopisu obsahuje příspěvky, které byly předneseny na studentské vědecké konferenci Škola, jazyk a literatura 2016 (PF UJEP v Ústí nad Labem, 26. října 2016). Počínajíc uvedeným ročníkem je součástí programu konference Cena Jiřího Marvana, kterou na počest významného českého jazykovědce a pedagoga prof. PhDr. Jiřího Marvana, Ph.D. (28. ledna 1936 – 13. dubna 2016) uděluje katedra bohemistiky PF UJEP. Hlavní ocenění pro mladé badatele za nejlepší práci v oblasti jazykovědy, literární vědy a didaktiky obdržel v roce 2016 Mgr. Pavel Martinec.

PhDr. František Čajka, Ph.D.

JAK A PROČ (NE) VYUŽÍVAT LITERÁRNÍ SERVERY

Pavel Martinec

Summary

This article aims to prove that the literary value of specific servers dealing with literary content has unmeasurably increased since the beginning of 21st Century. What began like an amateur server is now a common place where amateur as well as professional writers share their texts and ideas. The secondary aim is to suggest some statistical methods that could be used when analysing the cyber-space of a literary server.

1 Úvod

Cílem tohoto článku je v první řadě upozornit na změnu povahy literárních serverů u jejich uživatelů a spolu s tím poukázat na důležitost analýzy tohoto prostoru pro potřeby současné literární vědy. Z praktického hlediska jsou v práci využívány pouze materiály z největšího českého literárního serveru *Písmák.cz*, cílem totiž není postihnout celou šíři materiálů objevujících se v internetovém prostoru, ani provádět jeho analýzy, nýbrž především upozornit na obecné změny, obecné principy a navrhnout metody, které by analýzu kyberprostoru literárních serverů umožnily a usnadnily.

2 Literární server a jeho uživatelé

„Internet, potažmo kyberprostor nikdy nemohl být pouhým multimédiem – je životním prostředím biologické inteligence stejně jako inteligence technologického původu. Jejich vzájemné propojení je nevyhnutelné, otázka to nepřilíš vzdálené budoucnosti.“¹

Vejlupkův tehdy ještě vizionářský pohled, který vznikl paralelně se vznikem mnoha literárních serverů (pro představu *Písmák.cz* v té době existoval pouhých 5 let a přes svou poměrně vysokou tehdejší nastavovanost (1400 přihlášení/den)² slučoval skutečně především amatérské autory a potýkal se na mnoha místech s kritikou ze strany profesionálních spisovatelů), ukazuje na jeho prozíravost, pokud se jedná o otázku kyberprostoru a potenciálu jeho využití. V témže článku je rovněž možné se dočíst jeho kritiku neopodstatněného podceňování či perzekuce autorů využívajících literární prostředí.

Přibližně v téže době přichází Marc Prensky³ s novou terminologií, která definuje vztah člověka a kyberprostoru. Mluví o kategorii *digital native* a *digital immigrant*. Kolem roku 2000 v České Republice dosud téměř neexistovala kategorie lidí, které by bylo možné označit (alespoň pokud jde o vztah k internetovému prostoru) jako *digital native*, ale tato situace se měla, jak správně odušil Miroslav Vejlupek, brzy změnit. A je to právě skupina tzv. *digital natives*, která má bezesporu klíčový vliv na vnímání a užívání literárních serverů v té podobě, jak se s ním setkáváme dnes.

¹ VEJLUPEK, M.: Literatura na Internetu? Ne. Internetová literatura (a související) [online, cit. 26. 2. 2017]. 2003. Dostupné z: www.v-art.cz/chudove_koreny/r02c02/intermezzo/vejluppek/vejluppek.htm

² Podle: <http://www.pismak.cz/index.php?data=text&id=5> [cit. 31. ledna 2017].

³ PRENSKY, M.: Digital Natives, Digital Immigrants Part 1. *On the Horizon*, 9/5, 2001; s. 1–6.

Změna proběhla v několika konkrétních bodech, na které je třeba se zaměřit:

- a) změna vnímání internetového literárního serveru a změna přístupu autorů;
- b) změna přístupu nakladatelů a redakcí literárních časopisů.

Uvedené body jsou spojitými nádobami a ke změnám, které si nyní přiblížíme, nedocházelo separovaně, nýbrž paralelně a organicky. Literární server, který byl zpočátku (a v některých konkrétních případech můžeme podobný typ vztahu autora a internetového prostoru vysledovat dosud) vnímán jako „zkušebna“, prostor, v němž je možné dopouštět se chyb a otestovat si své limity a možnosti, a to bez nutnosti přiznat vlastní identitu (nebo identity), se změnil na prostor, v němž se mnoho autorů ke své identitě svobodně přiznává a otevřeně k němu přistupuje jako k prostoru, kde dochází ke kontaktu s kolegy literáty, tedy jako ke specifické „i-literární kavárně“. V prvním ze zmíněných případů byl průběh působení literáta na internetovém serveru takový, že využíval kyberprostor jako dočasné působiště do doby, než se mu podařilo otevřít si cesty do jiných, respektovanějších, médií. V té chvíli tzv. amatérský server jako „neamatér“ opouští a věnuje se „seriózní“ literární práci. Podobně jednal po svém vítězství v Literární soutěži Františka Halase v roce 2012 například Pavel Zajíc. Do té doby, než se mu podařilo navázat kontakt na literární časopis *Welles* a docílit vydání své prvotiny, pravidelně přispíval pod přezdívkou *jaza*⁴ na literární server *Písmák.cz*. V jeho tvorbě lze vystopovat razantní změnu přibližně dva měsíce po výhře v soutěži. Od té doby publikuje především pozvánky na literární akce pořádané *Wellesem* a (až na výjimky – dvě básně) nepublikuje žádné autorské texty.

Tento přístup, který se zdá být zcela legitimním, a který v minulosti praktikovala celá řada autorů, přestává být v současnosti platným. Jak si správně povšiml např. M. Černý ve svém článku *Spisovatel amatér na českém internetu*⁵, v internetovém prostoru publikují již i zavedení autoři a jejich počet není zanedbatelný. Pokud jde o zmiňovaný server *Písmák.cz*, nalezneme tu hned několik autorů, kteří zde pravidelně působí, přestože mají otevřené i jiné publikační možnosti. Konzultují a precizují zde na základě diskuzí s dalšími autory svá díla. Často se také zapojují so společenského a odborného života komunity, když například zastávají pozici literárního kritika nebo korektora (člen redakce). Jmenovitě zmíním tyto osobnosti: Ladislav Zedník (egil⁶), Tomáš Gabriel (Jinovata⁷), Roman Szpuk (Darmo-šlap⁸), na jejichž příkladu chci doložit vztah k literárnímu kyberprostoru.

První dva zmínění autoři působí na serveru *Písmák.cz* pravidelně a zastávají nebo zastávali rovněž pozici redaktora poezie, v rámci níž pomáhali dalším autorům kultivovat jejich vlastní literární projevy, a zároveň doporučovali výjimečně vydařená díla čtenářům (v současné době se na server *Písmák.cz* přihlašuje odhadem až 3000 uživatelů denně). Roman Szpuk pak patří k mnoha autorům, kteří aktivně využívají internetového prostoru pro vytváření vlastní literární platformy. Kromě internetové stránky <http://www.seda-volavka.cz/>, která se zaměřuje na haiku, provozuje Szpuk rovněž internetový portál Skupiny XXVI, jejíž členkou je například také S. Antošová. Poté, co byly stránky Skupiny napadeny hackerským útokem a omezila se jejich funkčnost, přesídlil Szpuk na server *Písmák.cz* a začal jej legitimně využívat pro potřeby literární komunikace s dalšími autory.

Kromě výše zmíněných zavedených autorů se na literárních serverech etablují nové skupiny autorů ze střední nebo nastupující generace. S ohledem na to, jak se v poslední době mění komunikační proces ve vztahu k moderním technologiím, dá se podobný vztah *digital natives* k internetovým literárním serverům očekávat.

⁴ Autorský profil zde: <http://www.pismak.cz/index.php?data=user&id=17046> [online, cit. 27. 2. 2017].

⁵ ČERNÝ, M.: *Spisovatel amatér na českém internetu*. [online, cit. 27. 2. 2017]. Dostupné z: <http://www.lupa.cz/clanky/spisovatel-amater-na-ceskem-internetu/>

⁶ Autorský profil viz: <http://www.pismak.cz/index.php?data=user&id=6092>

⁷ Autorský profil viz: <http://www.pismak.cz/index.php?data=user&id=8933>

⁸ Autorský profil viz: <http://www.pismak.cz/index.php?data=user&id=23283>

Ze střední generace autorů zmíním Katku Soustružníkovou (Můra73⁹), o jejíchž textech se prof. A. Líman vyjádřil takto: „*To jsou naprosto dokonalá haiku. Co nejvšednější, až banální zkušenost je tu ztvárněna v jedinečnou, poetickou formu.*“¹⁰ Ta vyvíjí výraznou snahu o čistotu a preciznost literární formy a jako redaktorka poezie se na literárním serveru *Písmák.cz* snaží kultivovat další autory. Zároveň lze říci, že si prostředí literárního serveru zvolila proto, že jí umožňuje na jedné straně vést aktivní literární život, na straně druhé částečně skrýt svou identitu a soukromí.

Spolu se změnou přístupu samotných autorů přišla i změna přístupu nakladatelů a provozovatelů literárních časopisů. Renomované osobnosti na literárních serverech na jedné straně přitahují pozornost a na straně druhé přinášejí i své vlastní zkušenosti a znalosti, díky kterým na literární servery upozorňují a umožňují dalším autorům zapojit se do „mimoserverového“ literárního života. Takto například se serverem *Písmák.cz* dlouhodobě spolupracují časopisy *Tvar* a *Partonyma*. Kromě toho slouží literární server také k tomu, aby šířil reklamu na literární a kulturní akce, zveřejňovanou buď samotnými organizátory, nebo spřízněnými autory (literární soutěže včetně soutěží pořádaných velkými nakladatelstvími, autorská čtení, nově vydané knihy atp.).

S ohledem na to, že počet autorů, kteří využívají literární servery jako možnost první volby jak navázat literární komunikaci, a ne tedy pouze jako dočasnou (méněcennou) náhražku literární komunikace, rok od roku roste, bude zřejmě třeba věnovat prostoru literárních serverů větší míru pozornosti i v rámci literární vědy. K čemuž ostatně pozvolna dochází, jak o tom svědčí například články Boušky, Švece a Jedličky z roku 2011¹¹.

3 Povaha literárního díla na literárním serveru, nový pohled na genezi díla

Další oblastí, která by měla vzbudit zájem literární vědy, je geneze textu v internetovém prostředí. Je sice pravdou, že i zde mnoho autorů postupuje podobnými způsoby jako při standardním publikování textů a verze před konečnou úpravou buď vůbec nevystavuje, nebo průběžně stahuje a maže, podobně postupuje například výše zmíněná K. Soustružníková, která v některých případech publikuje i několik variant téhož textu, ale jednotlivé varianty lze jen velmi těžko analyzovat, protože autorka dbá na to, aby se na serveru objevila vždy pouze poslední platná verze.

Jiní autoři ale přistupují k textu zcela odlišně. V internetovém prostředí lze (a často na několika různých místech) nalézt mnoho variant téhož textu. Často k tomu dochází tak, že autor text precizuje v průběhu komunikace se čtenáři, ale původní verze nenahrazuje novými, nýbrž ponechává obě (i více) zároveň.

Několik specifických příspěvků ke genezi díla bychom našli v internetové tvorbě autora Petr.II¹², který umně skrývá svou identitu, a to do té míry, že i ve sborníku současného českého haiku *Míjím se s Měsícem* (DharmaGaia, Praha 2013) vystupuje pouze pod pseudonymem Petr Druhý.

Dílo s celkovým zastřešujícím názvem „třešňové“¹³ se skládá ze dvou textů:

- I. // zafoukal vítr / třešňovým sadem sněží / tisíce květů
- II. // zafoukal vítr / v třešňovém sadu sněží / bělostné květy

A je uvedeno v prologu otázkou: „I, nebo II?“

Na dílo navazuje v tomto případě 18 komentářů jednotlivých čtenářů, z nichž 11 se vyjadřuje kromě díla rovněž k otázce v prologu.

⁹ Autorský profil viz: <http://www.pismak.cz/index.php?data=user&id=36038>

¹⁰ LÍMAN, A.: ... Haiku Katky Soustružníkové. In: Soustružníková, K.: *Haiku*. DharmaGaia, Praha 2016; s. 6.

¹¹ BOUŠKA, K. – ŠVEC, Š. – JEDLIČKA, D.: Jak se proměnila poezie v letech 2000-2010. *Psí víno*. 2011, 15 (56), 34–37.

¹² Autorský profil viz: <http://www.pismak.cz/index.php?data=user&id=42432>

¹³ Srov.: <http://www.pismak.cz/index.php?data=read&id=455052>

Podobný přístup k variantám svých textů volí tento konkrétní autor poměrně často, podobně se setkáme s dvojí variantou v díle se zastřešujícím názvem „bylinkové“¹⁴:

- I. // bylinkový čaj / za oknem tma a v šálku / voňavý měsíc
- II. // bylinkový čaj / za oknem noc - v šálku / plave úplněk

Pro krátké lyrické básnické formy jako je haiku je podobný postup poměrně běžný a mohli bychom jej tak doložit na mnoha textech a u mnoha autorů.

U autorů jako Ladislav Zedník a jiní je pak možné sledovat genezi textu před jeho zafixováním v rámci tištěné sbírky, a nejenom to, v některých případech je možné vystopovat i údaje o genezi koncepce sbírky. Nezřídka totiž existuje virtuální verze sbírky, která později vyšla knižně a lze tak srovnávat, jaké texty autor do sbírky původně radil, případně k jakým korekturám docházelo v průběhu dotváření knižní podoby sbírky.

V neposlední řadě je pak možné sledovat vztahy mezi internetovými literárními texty. Například na Písmáku.cz existují literární komunity v pravém slova smyslu a jednotliví autoři na sebe velmi často reagují prostřednictvím literárního díla, přičemž svou inspiraci explicitně vyjadřují v prologu nebo v komentáři pod dílem.

4 Analytické metody a jejich uplatnění

V poslední části tohoto článku se zaměříme na metody, které by mohly umožnit do určité míry analyzovat materiál objevující se na literárních serverech. Objektivně vzato je totiž třeba připustit, že klíčový problém literárních serverů, který byl od počátku terčem (zčásti oprávněné) kritiky, je rozkolísanost kvality jednotlivých textů, a to procentuálně zcela jistě v neprospěch kvalitních příspěvků.

Jednou z možností, jak přistoupit k materiálu literárního serveru, je navázat kontakt se skupinou, která se soustavně věnuje kvalitativnímu posuzování jeho obsahu. V konkrétních případech by se mohlo jednat o strategii úspěšnou, takže například zaměření se na texty vybrané zkušeným spisovatelem/kritikem (kupř. Ladislavem Zedníkem) by mohlo být legitimní cestou, jak získat z literárního serveru texty vhodné k následné analýze. Vystává zde ovšem problém protekce, stejně jako omezeného rozhledu a rozměru. S ohledem na nepřehledné množství materiálu totiž i redaktori poezie fungují tak, že se zaměřují především na autory a texty, které si v průběhu svého působení na serveru označili jako oblíbené a od kterých pak dostávají avíza na příspěvky automaticky.

Naše úvahy by tak měly směřovat spíše jiným směrem: Jak se pokusit co možná nejobektivněji oddělit kvalitní texty od nekvalitních, aby bylo možné zabývat se jednak serverem jako celkem a jednak nebýt závislý na něčí preferenci. A právě zde by mohly být v některých případech odpovědí matematicko-lingvistické a statistické metody.

Ukážeme si možnosti jejich aplikace na konkrétních případech. Zcela jistě by bylo možné využít tyto metody například při analýze přesně strukturálně definovaných forem. Formou, která je co do obsahu i struktury definována velice přesně, je například již zmíněné haiku. To by mělo splňovat hned několik základních předpokladů, přičemž i u japonských textů platí, že některé formální požadavky mohou být v konkrétních případech (i systematicky) opomíjeny nebo vynechány. Přesto ale, pokud definujeme několik klíčových prvků, které jsou pro formu haiku stěžejní, můžeme pouhým zaznamenáním existence/neexistence těchto prvků v konkrétních textech oddělit texty formálně přijatelné od formálně nepřijatelných.

¹⁴ Srov.: <http://www.pismak.cz/index.php?data=read&id=400723>

Tab. 1

text č.	přesah	obraz 1	obraz 2	go-šiči-go	kireji	metafora
1	1	1	1	1	1	0
2	0	0	0	1	1	1
3	1	1	0	1	1	0
4	1	1	0	0	0	0
5	1	1	0	1	1	1
6	1	1	0	1	1	0
7	1	1	0	1	0	1
8	1	1	0	1	1	0
9	0	1	0	0	0	1
10	1	1	0	1	1	0
11	1	1	0	0	1	0
12	1	1	1	1	0	0
13	1	1	1	0	1	0
14	1	1	0	0	1	0
15	1	0	0	1	1	0
16	1	1	0	0	1	1
17	0	0	1	1	0	0
18	0	1	0	1	1	0
19	1	0	1	1	0	0
20	1	1	0	0	1	0
21	1	1	0	0	0	0
22	1	0	0	0	0	0
23	1	0	0	1	0	0

V tabulce Tab. 1 nalezneme příklad záznamu týkajícího se konkrétních textů z literárního serveru, které byly svými autory zařazeny do kategorie haiku. Každému textu je přiřazeno evidenční číslo a následně jsou zaznamenány výskyty/absence konkrétních požadovaných prvků.

Tab. 2

text č.	přesah	obraz 1	obraz 2	go-šiči-go	kireji	metafora
2	0	0	0	1	1	1
9	0	1	0	0	0	1
17	0	0	1	1	0	0
18	0	1	0	1	1	0
1	1	1	1	1	1	0
3	1	1	0	1	1	0
4	1	1	0	0	0	0
5	1	1	0	1	1	1
6	1	1	0	1	1	0
7	1	1	0	1	0	1
8	1	1	0	1	1	0
10	1	1	0	1	1	0
11	1	1	0	0	1	0
12	1	1	1	1	0	0
13	1	1	1	0	1	0
14	1	1	0	0	1	0
15	1	0	0	1	1	0
16	1	1	0	0	1	1
19	1	0	1	1	0	0
20	1	1	0	0	1	0
21	1	1	0	0	0	0
22	1	0	0	0	0	0
23	1	0	0	1	0	0

V tabulce Tab. 2 vidíme totožný výběr, který se pouhým seřazením podle klíčových dat proměnil v seznam oddělující texty vyhovující od nevyhovujících (označeny červeně). V tomto případě mělo zastoupení některých požadavků pozitivní dopad na posuzování textu (přesah, obraz, go-šiči-go, kireji) a v některých případech (metafora) negativní vliv na posuzování textu. Jednotlivé kategorie byly bodově ohodnoceny a na základě toho stanovena škála průchodnosti / neprůchodnosti. V tomto případě bylo klíčové začlenění přesahu (2 body) a nezačlenění metafor (2 body). V ostatních případech vždy jeden bod. Pokud je text ohodnocen 5 a více negativními body, je označen jako nevyhovující.

Podobně by bylo možné postupovat i u jiných formálně jasně definovaných útvarů (např. u sonetu).

Získané informace lze pak dále využít při analýze a interpretaci formy, jako příklad uvádím souhrnné tabulky ze svého článku Analýza formy českého a slovenského haiku.¹⁵ Získané informace statistické povahy zde posloužily k hlubší analýze a následné interpretaci toho, s jakými manifestacemi formy haiku se setkáme v českém a slovenském literárním prostředí.¹⁶ U textů bylo zohledňováno mnoho strukturálních i sémantických faktorů a statistické údaje v dostačující míře (a to i při celkovém počtu přibližně 200 analyzovaných textů) potvrdily hypotézy týkající se jednak výstavby textu, jednak genderových specifík atp.

Z výše uvedeného vyplývá, že pokud dojde na základě vhodně zvolené (například statistické) metody k selekci obsahu literárního serveru, objeví se před námi rozsáhlé pole pro analýzu a interpretaci.

¹⁵ Martinec, P.: Analýza formy českého a slovenského haiku. In: Kesselová (ed.), Imrichová (ed.), Ološtiak (ed.): *Registre jazyka a jazykovedy (I)*. [Online, cit. 1. 3. 2017]; s. 300–308. Dostupné z: <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Kesselova3>

¹⁶ Viz příloha.

5 Závěr

V průběhu článku jsem se snažil poukázat na nutnost analyzovat obsahy literárních serverů pro potřeby literární vědy. Z nastíněných úvah však dále vyplývá potřeba stanovit vhodný soubor metod pro tuto analýzu, a to s přihlédnutím k množství a kvalitativní rozkolísanosti materiálu.

Jedním z možných přístupů by mohlo být začlenění analýzy literárních serverů do seznamu zadávaných témat bakalářských a magisterských prací na katedrách bohemistiky jednotlivých univerzit. Nicméně i zde je třeba nejprve promyslet metody analýzy, jakož i návaznost mezi zadávanými pracemi.

Příloha

Tabulky k analýze a interpretaci formy českého a slovenského haiku:

Ženské a mužské haiku v MSSM ¹⁷			
F		M	
kigo	37%	kigo	37%
kireji	74%	kireji	65%
syntax	59%	syntax	54%
přesah	89%	přesah	85%
go-šiči-go	78%	go-šiči-go	73%
zooming	78%	zooming	49%
instrumen- tace	56%	instrumen- tace	33%
gen. Meta- fora	15%	gen. Meta- fora	9%
přirovnání	0%	přirovnání	7%
personif.	33%	personif.	24%
1. os sg./já	19%	1. os sg./já	30%
motiv města	30%	motiv města	20%
z toho s kigo	12,5%	z toho s kigo	15%
bez obrazu	0%	bez obrazu	6%

Nejčtenější obrazy		
obraz	četnost	v celku
list	10	3,60%
měsíc	10	3,60%
vítr	7	2,50%
slunce	6	2,20%
mlha	5	1,80%
pták	5	1,80%
čaj	4	1,40%
hladina	4	1,40%
kocour/kočka	4	1,40%
dívka/děvče	3	1,10%

Literatura

BOUŠKA, K. – ŠVEC, Š. – JEDLIČKA, D. et al.: Jak se proměnila poezie v letech 2000–2010. *Psí víno*. 2011, 15 (56); s. 34–37.

ČERNÝ, M.: Spisovatel amatér na českém internetu. [online, cit. 27. 2. 2017]. Dostupné z: <http://www.lupa.cz/clanky/spisovatel-amater-na-ceskem-internetu/>

LÍMAN, A.: ...Haiku Katky Soustružníkové. In: Soustružníková, K.: *Haiku*. DharmaGaia, Praha 2016; s. 6.

¹⁷ *Mijím se s Měsícem*. DharmaGaia, Praha 2013.

MARTINEC, P.: Analýza formy českého a slovenského haiku. In: Kesselová (ed.), Imrichová (ed.), Ološtiak (ed.): *Registre jazyka a jazykovedy (I)*. [Online, cit. 1. 3. 2017]; s. 300–308. Dostupné z: <https://www.publib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Kesselova3>

PRENSKY, M.: *Digital Natives, Digital Immigrants Part 1. On the Horizon*, 9/5, 2001; s. 1–6.

PÍSMÁK (literární server) [online, cit. 1. 3. 2017]. Dostupné z: <http://www.pismak.cz/>

VEJLUPEK, Miroslav: *Literatura na Internetu? Ne. Internetová literatura (a související)* [online, cit. 26. 2. 2017]. Dostupné z: www.v-art.cz/chudove_koreny/r02c02/intermezzo/vejlupek/vejlupek.htm

DIDAKTICKÉ POHÁDKY S ROSTLINNOU TEMATIKOU

Martina Salhiová

Summary

The article *Didactic fairy tales with vegetal theme* deals with three didactic fairy tales of the contemporary Czech authors for children and teenagers – Daniela Krolupperová *Zákeřné keře* (2010), Dana Münsterová *Pohádky nejen mezi stromy* (2015) and Olga Černá *Z domu a zahrady* (2011), which vary in the degree of didaxe and in the author's attitude to the literary genre of fairy tale. The first model is based on the famous fairy tale characters of the classic fairy tales (fairies, elves, witches, bewitched person) and the system control issues in the text, which is not related to their own fairy tale story, but with elements of the real world. In the second model, there are series of short stories that have embedded instructions and definitions inside the text. The third model does not use the classic fairy tale, but a story about the child life with magical elements and with undisguised educational goal.

Současná autorská pohádka se vyznačuje schopností plnit řadu funkcí, přičemž estetická funkce je často doplněna řadou dalších – především funkcí zábavnou, formativní (didaktickou) a poznávací (kognitivní, racionální, edukativní). Od 90. let minulého století sílí v tvorbě pro děti tzv. pragmatický estetismus¹ využívající formy naučné (formativní) beletrie a účelové literatury, pohádky tak získávají interaktivní, až učebnicový charakter. Jedním ze současných typů pohádek je pohádka s převažující didaktickou a poznávací funkcí, tzv. didaktická pohádka, která má několik variant. Tyto pohádky se zaměřují na určitý prvek reality (etika, dopravní značky, barvy, rostliny, živočichové, ale i nemoc a různé formy závislosti atd.), o kterém se autor domnívá, že je potřeba s ním dítě seznámit zábavnou formou (tj. pomocí pohádkového příběhu) a je zapotřebí jej upevnit pomocí určitého procvičení. Fantaskní časoprostor v nich nebývá složitě konstruován, vychází buď z fikčního světa tradičních pohádek (pohádky o vílách, čarodějích, skřítcích, elfech, očarovaných postavách), nebo zobrazuje reálné prostředí soudobého dítěte, do něhož proniká nejen klasický, ale také neobvyklý kouzelný prvek (obří tykev, kouzelná mrkev, zvíře ze stěny).

Na příkladu vybraných děl Daniely Krolupperové, Dany Münsterové a Olgy Černé, která se zabývají rostlinnou tematikou, si představíme rozmanitost didaktického zpracování pohádky, jež není dané jen spisovatelskou zkušeností, ale především autorským záměrem. Nejprve si uvedeme ukázkou pohádkového příběhu Pavla Čecha, ve kterém převažuje estetická funkce: *Branka znovu tiše zaskřípala. Kluk se s tlukoucím srdcem protáhl do zahrady. Slunce vykouklo z mraků a jeho paprsky naplnily zahradu zvláštním světlem. V zelenavém šeru jako by zahlédl dva páry oranžových očí a odněkud z hlubin zahrady zaslechl lodní zvon. [...] vzduch zvoněl kouzlem a kvetoucími jabloněmi.*² Čechův pohádkový bilderbuch zachycuje tajemství nedostupné zahrady, naráží na drsnou realitu dospělosti a ztrátu iluzí, které s sebou nese nejen komplikované období dospívání, ale i stárnutí. Poetický barevný svět městské zahrady nemohou zachytit oči starého zlomeného muže, v zahradě vidí jen trnité křoví, zplanělé stromy a rozbahněný palouček. Svým průchodem kouzelnou brankou dal však naději někomu jinému, kdo na zázraky dosud věří.

¹ Zítková, J. Na rozhraní poznání a zábavy v tvorbě Daniely Krolupperové. In: Šubrtová, M. (ed.). *Pohádkové příběhy v české literatuře pro děti a mládež 1990–2010*. Brno: Masarykova univerzita 2011, s. 259.

² Čech, P. *O zahradě*. Ilustr. P. Čech. Praha: Brio 2005.

Didaktické pohádky jsou vystavěny jinak. Nejedná se o zneklidňující, provokativní, zpochybňující příběhy, ale o pohádky patřící do tzv. návodné (pomocné) či účelové literatury s jednoduchou dějovou linií. Jednou z mnoha oblastí, kterým se tyto pohádky věnují, je námi zvolený rostlinný svět, tak jak jej vnímá dítě. Poznávání okolního rostlinného světa malým recipientem je spojeno s domácím prostředím a typickými činnostmi, které tam probíhají (mrkev skladovaná v bedýnce v písku), s užitkovou i okrasnou zahradou (jedovaté keře, dýně), blízkým lesem nebo královským parkem (typické české, ale i cizokrajné stromy, keře, květiny i houby).

Dalším výrazným prvkem je ilustrace, která mívá několikerou podobu. Nejen doprovází vlastní pohádkový příběh, ale hraje roli i v naučné části knihy (realistické kresby rostlin a jejich určovacích částí – plodů, květů a listů, rozmanité omalovánky, domalovánky, plánky, křížovky, komiksové zpracování naučné části, stručné obrazové přehledy, ponechaný volný prostor pro vlastní tvorbu dítěte, obrazový popis pracovního postupu pro určitou činnost – např. lisování listů).³

Tři vybrané autorky se rozhodly pomoci autorské pohádky o drobných vílách, skřítkách nebo malých dětech přiblížit svět keřů, stromů, květin i zeleniny. Hlavní postavy jsou podobné nebo totožné s malými dětmi – jsou zvědavé, nápadité, přátelské a ochotné pomoci v nouzi. Jednotlivé pohádky se však liší mírou didaxe a její kombinací s pohádkovým příběhem.

První model – *Zákeřné keře* (2010) D. Krolupperové⁴ - se zakládá na propojení známých pohádkových postav a jejich funkcí v klasické pohádce (víly, skřítkové, čaroděj, očarovaná osoba) s učebnicovým systémem kontrolních otázek za textem, které však nesouvisí s pohádkovým příběhem, ale s jednotlivými prvky reálného světa. Jedná se o kontrolní otázky, rozmanité úlohy a náměty k zamyšlení (často i o následné odpovědi vysázené obráceně). Například úvodní kapitola první knihy je doplněna otázkami, které vhodně nasměrují dítě ven, do přírody. Nutí je zamyslet se obecně nad smyslem keřů, rostlin a celkově veškeré živé přírody. Na druhou stranu otázky nejsou spojeny s tvorbou a smyslem uměleckého textu, zvukomalebností názvu, gradací pohádkového děje, který se počíná rozhodnutím pohádkových bytostí zlomit zlé kouzlo čaroděje Rulíka:

- a) *Víte, jak se jmenují některé keře, které rostou v blízkosti vašeho domu?*
- b) *Mají listy, nebo jsou jehličnaté? Pokud mají listy, opadávají?*
- c) *Jakou barvu mají jejich květy? Kdy tyto keře kvetou? [...]*⁵

Autorka využívá motivy a postupy typické pro klasické pohádky, antropomorfizaci, ale prvky dobrodružné literatury, kdy se rychle za sebou vrší jedno nebezpečí na druhé, následuje překvapivě jednoduchý závěr: „I přes akční rozmáchnost poslední části knihy jde o kompozičně promyšlený napínavý příběh, v němž literární a naučné složky tvoří proporčně vyvážený celek se sdělností informativní i estetickou.“⁶ Pohádka končí tradičně šťastně, víla Vincencie je vysvobozena, zlý čaroděj neumírá, mění se v jedovatou rostlinku s černým okem: „Proměnil se v jedovatou rostlinu. Když odkvete, zůstane na místě každého květu černá bobule. Vypadá jako zlé černé oko a je smrtelně jedovatá. Nehodná rostlina nosí na zlou čarodějovu památku dodneška jméno. Rulík zlomocný.“⁷

³ Viz předmluva knihy D. Münsterové - *Pohádky nejen mezi stromy*. Ilustr. D. Münsterová. Brno: GRIFART 2015.

⁴ Daniela Krolupperová se věnuje psaní knih nejrůznějších žánrů pro děti všech věkových kategorií. Především je známá svými příběhy a pohádkami s psychodidaktickým a naučným zaměřením, napsala také detektivku pro děti *Zločin na Starém Městě pražském* (2014). Ve spolupráci s ilustrátorkou Evou Chupíkovou vytvořila trojici didaktických pohádek *Zákeřné keře* (2010), *Mizící hmyzíci* (2011) a *Rybí sliby* (2013). Podrobněji se těmito díly zabývala M. Salhiová v přednášce *Pohádka nebo encyklopedie?*, Mezinárodní konference studentů doktorských programů Vidět - Slyšet - Číst - Rozumět, Praha: Katolická teologická fakulta - Univerzita Karlova, 24. 4. 2015.

⁵ Krolupperová, D. *Zákeřné keře. Pohádka*. Ilustr. E. Chupíková. Praha: Portál 2011, s. 11.

⁶ Zítková, J. Na rozhraní poznání a zábavy v tvorbě Daniela Krolupperové. In: Šubrtová, M. (ed.). *Pohádkové příběhy v české literatuře pro děti a mládež 1990-2010*. Brno: Masarykova univerzita 2011 s. 269.

⁷ Krolupperová, D. Op. cit., s. 87.

Hlavním autorčinným cílem je seznámit malé recipienty s krásou, ale i s nebezpečím, které se může skrývat v nejbližším okolí – na zahradě, v parku a v lese. Jedovaté keře, rostliny a houby se vyskytují jednak ve vlastním pohádkovém příběhu (zde často antropomorfizované podobě nebo zastoupené skřítkem), jednak v závěru každé kapitoly, kde autorka znalosti malého recipienta encyklopedicky rozšiřuje pomocí podrobných popisů, definicí, (lidových) etymologií a etiologických poučení. Dochází tedy ke kontaminaci poetického pohádkového příběhu s postupy typickými pro encyklopedie, slovníky, atlasy, herbáře, učebnice, umělecké čítanky, slabikáře, abecedáře, tj. pro příručky s posílenou grafickou a výtvarnou složkou.

Ve druhém modelu - v *Pohádkách nejen mezi stromy* (2015) autorky D. Münsterové⁸ se nejedná o jeden celistvý pohádkový příběh, ale o rámcový příběh propojený sérií kratších pohádek, které mají poučení a definice zabudovány přímo v textu. Tato kniha je prvním dílem zamýšlené série pohádek o stromech a keřích. Průvodcem se stává malý zvědavý tvor – víla Deniska, která symbolizuje něžnost a křehkost stromů, které sice mohou dosahovat závratné výšky nebo stáří, jsou však velmi citlivé na nešetrné zacházení s přírodou. Publikace využívá beletristického postupu spojeného s naučným a návodným cílem. Prostřednictvím víly a jejích pohádkových přátel – stromových víl, skřítků a andělů děti poznávají české i latinské názvy jednotlivých druhů stromů, jejich význam pro naši přírodu a dozvídají se vždy určitou malou zajímavost – např. „*Věděli jste, že z březové mízy chytané na jaře se v Rusku vyrábí víno?*“⁹

V souboru čtrnácti samostatných pohádek (např. Co se děje v lípě, Jak se osika vůbec nebála, Tulipánový svátek) má první a poslední pohádka zastřešující charakter. V úvodu se seznámíme zrodem neobyčejné víly z kapky deště zmrznuté na větvičce kalinového keře: „*Znáte tuhle malou vílu? Ona sice bydlí v říši pohádek, ale v málo známém oddělení zvědavosti. Jmenuje se Dendrologie. Cože – ani to vyslovit neumíte? No to dělá problém i větším hlavám! Je to latinský název pro nauku o stromech a keřích. Ale bude jí říkat Deniska – ona to má takhle nejraději.*“¹⁰

Většina dalších pohádek se zabývá konkrétními stromy a keři (jejich stanovištěm, vzhledem, listy, plody, květy, kořeny a dalšími zajímavostmi). Každý strom představuje jeho ochránce, který o něj pečuje a zároveň nese jméno podle jeho latinského názvu (např. Tylinka žije v koruně lípy srdčité – *Tilla cordata*). V poslední pohádce se hlavní hrdinka vydává do Itálie, aby tam poznala nové druhy rostlin v cizích zemích.

D. Münsterová je zároveň autorkou doprovodných a interaktivních ilustrací. Každá pohádka má v knize svou omalovánku a volný list, který má dítě přetvořit ve vhodnou ilustraci k určitému příběhu – je to místo pro psaní, fotografii, obkreslování, vlastní kresbu či vlepění vylišovaného listu (viz návod na lisování listů na přední předsádce knihy). Autorka připomíná, že je to prostor pro rozvoj tvůrčích činností dítěte. Každý si může dotvořit knihu originál s profilem nově objeveného stromu, nebo se nechá se u stromu vyfotit, či na volnou stranu může doplnit něco zcela svého.¹¹ Přirozeně působí i další aktivizační prvky. Zadní předsádka knihy seznamuje komiksovou podobou se hrou *stromování*, kterou děti naleznou na internetu. Obsahuje čtyři odlišné oblasti: inspirace pro výlety za skutečnými stromy České republiky, pracovní listy, hledání stromových skřítků, přihlášení se do klubu. Naučná funkce však míří spíše k dospělým zprostředkovatelům (rodičům a učitelkám v mateřských školách).¹²

⁸ Dana Münsterová vystudovala obor sadovník-krajinář na Zahradnické fakultě Vysoké školy zemědělské v Brně, se studiem v Lednici na Moravě. Několik let působila jako učitelka výtvarné výchovy na ZUŠ, nyní pracuje v oboru zahradní architektury. Koníčkem se jí stalo psaní a ilustrování knih pro děti.

⁹ Münsterová, D. *Pohádky nejen mezi stromy*. Ilustr. D. Münsterová. Brno: GRIFART 2015, s. 46.

¹⁰ Münsterová, D. Op. cit., s. 7.

¹¹ Ing. Dana Münsterová. *Zahradní architektura*. [online]. [cit. 2016-10-22]. Dostupný: <http://www.zahradniarchitektka.cz/pro_deti.php>.

¹² *Stromování*. [online]. [cit. 2016-10-22]. Dostupný: <<https://stromovani.cz/>>.

Třetí model – *Z domu a zahrady* (2011) O. Černé¹³ – nevyužívá klasických pohádek, ale především příběhu ze života dětí s výraznými kouzelnými prvky. Pohádky se odehrávají ve fikčním světě blízkému naší realitě, zápletky a závěry jsou motivovány neskrývaným výchovným cílem. Pohádkové příběhy dvou malých sourozenců ilustrovala netradičními výšivkami a látkovými záplatami Eva Volfová. Vhodně tak propojila hlavní motiv dětské hry, fantazijních aktivit a boje proti nudě, smutku a samotě pestrými textilními kolážemi.

Zdánlivě nezávazná hra má vždy hlubší důvod (rozveselení smutné sestry, touha naučit se cizí řeči, pomoc tátovi atd.). Jedná se o několik samostatných rodinných příběhů s kouzelnými prvky – především fantazijní nadsázkou (zvíře ze stěny, tykvový dům, černá kulička, dračí zábradlí, mrkev rostoucí do nebe). Autorka poskytuje laskavý pohled na dítě a jeho problémy v rámci mikroprostoru rodinných vztahů (např. narození nového sourozence). Ze všech „malých“ příběhů čtenář pociťuje hřejivé teplo domova, sourozeneckou lásku a vstřícný rodičovský přístup k dětem. Příběhy se odehrávají ve velkém starém domě (na půdě i ve sklepě) a přilehlé zahradě. Spolu s mnohovrstevnatostí textu zde nalezneme často výše zmíněný princip hry, ale také dívání se kolem sebe a objevování krásy. O. Černá úsporným způsobem zachycuje dětskou psychiku pomocí dětského vypravěče Matěje, pro něhož je nejdůležitějším vztahem vztah s mladší sestrou Hankou, které dělá pomocníka a ochránce – „*Hanka měla strach, jestli ji nechytí [úponky dýně] za nohu, když bude stát moc blízko. Protože se kolem všeho omotávají. Řekl jsem jí, ať se nebojí. Že kdyby chytily, vezmu svoji kudlu a osvobodím ji.*“¹⁴

V knize dochází k prolínání pohádkového příběhu s jinými žánry - příběhem ze života dítěte a vloženými návodnými popisy činností doma a na zahradě. Dva příběhy o rostlinách se týkají pěstování tykve na záhonku a uskladnění mrkve na zimu. Příběh *Tykve* je podrobným popisem zázraku – klíčení nového života ze semínka – a následné péče o rostlinu: sázení, pečování, zalévání a sklizení tykví, příprava pokrmů, výroba tykvoových panáčků i domku: „*Dívali jsme se celý týden. V pondělí semínko prasklo, v úterý z něj vylezl bílý ocásek a plazil se v misce, ve čtvrtek vystrčilo zelené tykadlo. To rostlo nahoru. V neděli ráno na něm byly dva zelené listky. Vypadalo úplně jako vrtulník.*“¹⁵ Druhý příběh *Mrkev* popisuje dětské pokusy s mrkví, kterými děti chtěly urychlit její růst pomocí různých písni. Příběh začíná zcela realisticky, ale dochází v něm ke kouzelné proměně, při které mrkev díky hudbě roste do nebe a bere s sebou děti na výlet. V expozici pohádky si vypravěč posteskl, že z půdy není vidět okolní svět, a kouzelná mrkev jemu a sestře dopřála neobvyklého pohledu na zem i na hvězdnatou oblohu.

Pohádka ve službách vzdělávacích snah dostává různou podobu, často se v ní uplatňuje princip cesty, hledání, prozkoumávání nepoznaného a putování zvědavého malého tvora za poznáním (např. v knize D. Krolupperové *Zákeřné keře* je na zadní předsádce zobrazen přehledný plán putování pohádkových postaviček zahradou s barevně vyznačenými stanovišti, na kterých byla zlomena část zlého kouzla). Knihy nemají stejný estetický účinek, nejslabší je tam, kde se nejpřímočařeji směřuje k naplňování poznávacích a formativních zřetelů. D. Krolupperová se brání schematicnosti motivy dramaturgickými ději (plavba na divoké vodě, setkání s nebezpečným kocourem), D. Münsterová zase přiznáním chyby a poučením se z ní – Denisčin záměr upéci si z plodů břechťanu koláč. Hybatelem personifikačního procesu je neutuchající zvědavost malé víly, touha po společnosti, přátelství a harmonických vztazích mezi skřítky, vílami a jejich stromy. O. Černá klade důraz na dětskou bezelstnost a naivitu, se kterou děti pozorují okolní svět, snaží se jej pozměnit a oživit třeba namalováním kouzelného zvířete na stěnu. Touha dítěte po přátelství, respektu a svobodě ve hře proniká do všech složek textu. Příběhy vycházejí z jednak poetiky autorské pohádky založené na kouzelném prvku, který oživuje všední den, jednak z poetiky příběhu s dětským hrdinou. Projevuje se v nich neskrývaný didaktický záměr, např. životadárná síla hudby zanechává ve vypravěči nezapomenutelný dojem.

¹³ Olga Černá původně pracovala v laboratoři, později v knihkupectví, dnes je zaměstnankyní kláštera v Milevsku. Stala se kmenovou spisovatelkou nakladatelství Baobab, ve kterém vydala šest knih pro děti – např. příběh psaný formou dopisů *Klárka a 11 babiček* (2015).

¹⁴ Černá, O. *Z domu a zahrady*. Ilustr. E. Volfová. Praha: Baobab 2011, [s. 12].

¹⁵ Černá, O. Op. cit., [s. 47].

Všechny tři knihy jsou založeny na komunikativní strategii, ve které je auditivní vnímání nerozlučně spjata s vizuálním. Záměrně dochází k symbiotickému propojení slyšeného/spolučteného/čteného imaginárního příběhu a informačního obrazového materiálu (např. speciálních ilustrací obsahujících české a latinské odborné názvy české flory).

Literatura

Čech, P. *O zahradě*. Ilustr. P. Čech. Praha: Brio 2005.

Černá, O. *Z domu a zahrady*. Ilustr. E. Volfová. Praha: Baobab 2011.

Ing. Dana Münsterová. *Zahradní architektura*. [online]. [cit. 2016-10-22]. Dostupný: <http://www.zahradni-architektka.cz/pro_deti.php>.

Krolupperová, D. *Zákeřné keře. Pohádka*. Ilustr. E. Chupíková. Praha: Portál 2010.

Münsterová, D. *Pohádky nejen mezi stromy*. Ilustr. D. Münsterová. Brno: GRIFART 2015.

Pohádka nebo encyklopedie? Přednáška přednesená na Mezinárodní konferenci studentů doktorských programů Vidět – Slyšet – Číst – Rozumět. Praha: Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy, 24. 4. 2015.

Stromování. [online]. [cit. 2016-10-22]. Dostupný: <<https://stromovani.cz/>>.

Zítková, J. Na rozhraní poznání a zábavy v tvorbě Daniely Krolupperové. In: Šubrtová, M. (ed.). *Pohádkové příběhy v české literatuře pro děti a mládež 1990–2010*. Brno: Masarykova univerzita 2011, s. 259–269.

DIACHRONNÍ TEMATIKA V UČEBNICÍCH ČESKÉHO JAZYKA PRO STŘEDNÍ ŠKOLY

Jan Dušek

Summary

The study Diachronic Theme in the Textbooks of Czech Language for Grammar Schools analyses, how the history of Czech language is described in the textbooks for grammar schools published by publishing houses Fraus, Didaktis and SPN. We investigate whether these textbooks correspond to the requirements of The Framework Educational Programme and which parts of the curriculum are covered. We focus also on the type of exercises and source texts designed for the students in these textbooks. As a supplement to the article, a table listing the individual pieces of diachronic information present or absent in each textbook. We discovered that the information about lexicology and social and cultural history of Czech language is not placed in the part dedicated to the development of Czech language itself, but elsewhere in the text. The textbook from the publishing house Didaktis, which refers also to grammars and vocabularies, including online sources, and includes also the development of orthography, best suits the requirements of The Framework Educational Programme.

1 Úvod

Díky předmětům v oblasti jazyka a jazykové komunikace studenti mohou „poznávat duchovní bohatství národa a jeho tradice“.¹ Svě místo ve výuce českého jazyka na základní i střední škole mají nejen synchronní, ale i diachronní témata. Je to zakotveno i v kurikulárních dokumentech platných pro všechny školy daného typu v České republice. O vývoji jazyka se hovoří v *Rámcovém vzdělávacím pro základní vzdělávání* (RVP ZV) i *pro gymnázia* (RVP G).

Díky vzdělávání v oblasti jazyk a jazyková komunikace je žák veden k „chápání jazyka jako svébytného historického jevu, v němž se odráží historický a kulturní vývoj národa, a tedy jako důležitého sjednocujícího činitele národního společenství“.² V obou *Rámcových vzdělávacích programech* je tato tematika zahrnuta do učiva *obecné poučení o jazyce*. Na základní škole je v učivu podán původ a základy vývoje češtiny, jazykové příručky.³ V rámci gymnaziálního učiva jsou základní vývojové tendence českého jazyka též zahrnuty do obecného poučení o jazyku a řeči. Oproti základní škole se zde nově objevuje učivo nazvané *grafická stránka jazyka*, které obsahuje téma „písmo, jeho vznik a druhy, základní principy českého pravopisu a nejčastější odchylky od nich“.

Diachronní tematika se dostává i do výstupů vzdělávacího obsahu jazyk a jazyková komunikace, proto v RVP G nalezneme informaci, že žák „při analýze vybraných textů popíše základní rysy češtiny a vysvětlí zákonitosti jejího vývoje i současné vývojové tendence ... a efektivně a samostatně využívá různých informačních zdrojů (slovníky, encyklopedie, internet)“.⁴

¹ JEŘÁBEK, J. – KRČKOVÁ, S. – HUČÍNOVÁ, L. (eds.). *Rámcový vzdělávací program pro gymnázia*. Praha: VÚP 2007, s. 12.

² JEŘÁBEK, J. – TUPÝ, J. (eds.). *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání*. Praha: NÚV 2016, s. 17.

³ Tamtéž, s. 23.

⁴ JEŘÁBEK, J. – KRČKOVÁ, S. – HUČÍNOVÁ, L. (eds.). *Rámcový vzdělávací program pro gymnázia*. Praha: VÚP 2007, s. 14.

V jednotlivých typech škol a ročnících má být učivo podáváno žákům s ohledem na jejich věk a zároveň by mělo být správné i po odborné stránce. Na střední škole má docházet k prohloubení poznatků nabytých na základní škole, a to i díky diachronním tématům v jazyce nebo literatuře.

Marie Čechová uvádí, že diachronní pohled má své místo v učebnici pro střední školy při výkladu jednotlivých jazykových plánů i v rámci obecnějazykových výkladů, a že by měly být do výuky zapojeny i stručné výklady vývoje jazyka a historické gramatiky.

Díky učivu věnovanému vývoji jazyka mají žáci poznat, že „současná podoba českého jazyka je výsledkem dlouhého historického vývoje, že jazyk se měnil od nejdávnější minulosti až po dnešní dobu v plánu hláskoslovném, tvaroslovném, lexikálním a skladebním a že vývoj jazyka dále pokračuje“.⁵ Poznání historického vývoje češtiny je důležité také pro chápání vztahů spisovné češtiny a dialektů a interdialektů a pro chápání diferenciací jazykových prostředků, také prohlubuje chápání spisovné češtiny. Žák v rámci tématu vývoj jazyka má poznávat souvislosti vývoje jazyka a společnosti, přičemž to je nejzřetelnější v slovní zásobě. S územním členěním v minulosti sice nesouvisí např. všechny hláskové změny, ale jejich rozšíření v dialektech ano. Učivo o vývoji jazyka, který je spjatý s dějinami národa, je spojené i s výchovou k vlastenectví.⁶

Oproti základní škole má být na škole střední poučení o diachronním tématu podrobnější (na základní škole učitel nemá po studentech chtít určovat hláskové a tvaroslovné změny). Toto poučení by bylo vhodné rozdělit na hláskosloví, tvarosloví a pravopis.⁷ Vzhledem k tomu, že žáci na základní škole mají pracovat s literárními ukázkami,⁸ které reprezentují jednotlivé fáze vývoje českého jazyka, a převádět je do současné češtiny a nacházet rozdíly mezi tehdejším jazykem a současnou češtinou, je jistě žádoucí, aby s texty pracovali i studenti na střední škole.

V současné době je kladen důraz na mezipředmětové vztahy, průřezová témata a komunikační přístup ve výuce českého jazyka, tudíž ani téma vývoje jazyka nemusí být v učebnicích úzce jazykově pojaté.

Tento příspěvek si klade za cíl zjistit, jakým způsobem je zpracován historický vývoj jazyka v učebnicích českého jazyka pro střední školy a jaké typy cvičení jsou v učebnicích uvedeny, neboť právě učebnice jsou důležitým didaktickým materiálem používaným při výuce a zprostředkovávají poznatky soudobé vědy na úrovni určené pro studenty daného typu školy. V příspěvku zjišťujeme také, jak učebnice odpovídají RVP. Zajímá nás zpracování vývoje českého jazyka, písma a pravopisu v učebnicích pro střední školy, které se nejčastěji používají. Jedná se o učebnice nakladatelství Fraus, Didaktis a Státního pedagogického nakladatelství (SPN). Příspěvek se však nevěnuje zpracování informací o praslovanštině, staroslověnštině nebo současným vývojovým tendencím češtiny.

2 Fraus

Nakladatelství Fraus⁹ zvolilo jednodílnou učebnici, která je rozdělena do šesti oddílů. V posledním šestém oddíle věnovaném obecným výkladům o jazyce má v knize místo i kapitola nazvaná Vývoj a současný stav češtiny. Ta se nachází na pěti stranách. Autorem oddílu obecné výklady o jazyce v této učebnici je PaedDr. Ivo Martinec, CSc.

Učivo je zde podáno formou výkladu. Učebnice obsahuje také lištové úkoly, které jsou umístěny na pravém okraji strany, nebo číslovaná cvičení, která se nacházejí pod vyloženým tématem, k němuž se vztahují. Učebnice odkazuje také na doplňkové materiály.

Oproti ostatním dvěma porovnávaným učebnicím tento text neobsahuje motivaci, která by téma uvedla odborně nebo vtáhla žáky do tématu např. pomocí situací, které jsou jim blízké. Jedná se pouze o výkladový

⁵ ČECHOVÁ, M. – STYBLÍK, V. *Čeština a její vyučování*. Praha: SPN 1998, s. 183.

⁶ Tamtéž.

⁷ Tamtéž, s. 184.

⁸ M. Čechová uvádí např. *Dalimilovu kroniku*, dílo Tomáše Štítného ze Štítného, M. Jana Husa, Viktorína Kornela ze Všehrd, Karla staršího ze Žerotína, Jana Amose Komenského, Josefa Jungmanna, Františka Palackého, Boženy Němcové.

⁹ MARTINEC, I. – TUŠKOVÁ, J. M. – ZIMOVÁ, L. *Mluvnice. Učebnice českého jazyka pro střední školy*. Plzeň: Fraus 2009.

text a úkoly pod textem nebo v liště. Vcelku podrobně je zde pojednáno o hláskových změnách. Nejsou zde zmíněny typy změn v jazyce. Není zde věnována žádná pozornost skladbě.

Ve výkladovém textu ve vydání z roku 2009 nalezneme minimálně dvě chyby.¹⁰ Transkripce jednoho textu nebyla provedena zcela důsledně.

Domnívám se, že cvičení uvedená v knize, mohou žáky zaujmout. Přímo historického vývoje jazyka se všechna netýkají. Formulace některých úkolů se zdá být trochu vágní „pokuste se vysvětlit, odhadněte a pokuste se zdůvodnit, pokuste se přiřadit, pracujte s pomocí učitele, s pomocí učitele rozhodněte, zkuste najít doklady, zkuste vysvětlit, zkuste zjistit“ a upozaduje aktivitu studentů a povinnost úkol splnit.

Oddíl věnovaný vývoji jazyka obsahuje 10 cvičení a 4 lištové úkoly. Mezi úkoly je minimum těch, jejichž odpověď studenti naleznou přímo v učebnici (př. uvést jazyky, ve kterých jsou nosovky; výslovnost a pravopis slov věda, město, běžet). Většina úkolů vyžaduje přemýšlení a tvůrčí práci (např. hledat doklady pro zaniklé jevy v příjmeních, význam termínu spisovný ve spojení spisovný jazyk v jednotlivých etapách vývoje češtiny; motivace pojmenování etap vývoje češtiny). Některá cvičení mají přesahy do dalších složek předmětu český jazyk a literatury, tedy do literatury a slohu – převod první česky psané věty do současné češtiny, pracovat s fejetonem F. Nepila a napsat podobný fejeton, charakterizovat jazykový humor básně Běh řeči české V. Laciny a přiřadit strofy k období nebo způsobu proměn jazyka nebo představit knihu o češtině spolužákům (jako příklad uvedena kniha D. Šlosara *Otisky*). Mezi cvičeními objevíme také stylizační úkol – odstranit přechodníky z textu, zhodnotit jejich funkci, uvést, kde bychom je použili, uvést jazykové prostředky, které v současné češtině mizí a kterými se čeština obohacuje. Dvě cvičení jsou věnována dějinám jazyka, jedná se o seřazení událostí na časové ose a uvedení jejich významu pro vývoj jazyka (historické události x kulturní období), ve druhém cvičení je úkolem přiřadit autora a díla a uvést etapu vývoje češtiny. V jednom cvičení mají studenti pracovat s literaturou, jejich úkolem je zjistit, jak byly rozluštny staroegyptské, chetitské či sumerské texty, vysvětlit přínos rozluštění písem pro lidstvo a zjistit, které jazyky dosud nebyly rozluštny. Jedno cvičení je věnováno práci s transkribovanými texty (1412, 1571, 1712, 1822), přičemž studenti mají porovnávat tehdejší jazyk se současným.

V této učebnici se studenti dozvědí i o vývoji pravopisu, a to v rámci kapitoly grafická stránka jazyka (grafémika), kterou psala PhDr. Jana Marie Tušková, Ph.D. Nachází se zde méně informací než v učebnici nakladatelství Didaktis. Je zde uveden pravopis primitivní, spřežkový, který není dále dělen, diakritický a bratrský. Vývoj pravopisu končí Dobrovským a jeho mluvnicí z roku 1809, tudíž další změny, které proběhly v 19. století, již zde nejsou zahrnuty.

3 Didaktis

Vývoj jazyka je poslední částí třetí knihy učebnicové řady nakladatelství Didaktis,¹¹ která obsahuje 3. a 4. díl. Historickému vývoji jazyka se věnují tři strany ze čtyř, které spadají do této části. Strana s nadpisem Kampak nás to táhne je totiž věnována změnám, které probíhají v jazyce v současnosti. Autory části věnované vývoji jazyka jsou Mgr. Lucie Taraldsen Medová, MPhil., Ph.D., a Mgr. Petra Adámková.

Každá strana v této učebnici má následující strukturu. Obsahuje motivační nadpis, pro kapitoly vztahující se k vývoji jazyka to jsou A přece se mění, Běh na dlouhou trať a Jak se psalo brkem, z nichž však snad kromě posledního nadpisu předem neodhadneme, o čem se bude pojednávat.

Pod motivačním nadpisem objevíme motivační text a motivační ilustraci, která tento text doplňuje. Tento text má zábavnou formu, tudíž jistě studenty zaujme a pobaví, zvláště když jeho obsah může být studentům blízký. Motivační text je zakončen otázkou, která je spojena s výkladovým textem na dané straně. U tématu

¹⁰ Podle vydání z roku 2009 je pobělohorská doba od roku 1720 a kondicionál se tvoří pomocí tvarů slovesa mít. Druhá chyba je v jiném výtisku téhož vydání opravena.

¹¹ ADÁMKOVÁ, P. a kol. *Český jazyk a komunikace pro střední školy 1. díl. Učebnice*. Brno: Didaktis 2010. BOZDĚCHOVÁ, I. a kol. *Český jazyk a komunikace pro střední školy 2. díl. Učebnice*. Brno: Didaktis 2011. ADÁMKOVÁ, P. a kol. *Český jazyk a komunikace pro střední školy 3.–4. díl. Učebnice*. Brno: Didaktis 2012.

Jak se psalo brkem zde jako motivační text nalezneme: „Kdybyste dnes napsali cyzý sýla, asi by se vám všichni vysmáli. V 16. století se tak ovšem psalo. Stejně tak slovo mág dnes vyvolává dojem kouzelníka, a přece tak Karel Hynek Mácha kdysi nadepsal svou slavnou báseň. Napadá vás, proč se vlastně způsob, jakým píšeme, měnil? A myslíte si, že se bude měnit dál? Proč?“¹² Na straně se nachází výkladový text a na její pravé části ilustraci doprovázející motivační text a oddíly nazvané Příklady, Souvislosti a Komunikační okénko, které se vztahuje k tomu, co je uvedeno v Souvislostech. Pod textem se nacházejí úkoly k zamyšlení a ústnímu vypracování

Tato učebnice přináší učivo formou přístupnou studentům a přitom je nezahluje nadměrným množstvím informací. Věnuje se jako jediná principům změn v jazyce a ze tří zkoumaných učebnic pojednává nejpodrobněji o vývoji českého pravopisu, který je označen jako rozšiřující téma. Jistě je pozitivní, že motivace, která je užita, je blízká studentům. Stejně jako ostatní dvě učebnice pro střední školy uvádí hláskové změny, ty zde oproti ostatním dvěma učebnicím nejsou vymezeny staletími, ale označením vývojové fáze jazyka – stará čeština a čeština doby střední, přičemž změny, které proběhly ve staré češtině a češtině doby střední, je uvedeno méně než v ostatních dvou učebnicích.

Co se týče cvičení a úkolů, v této učebnici se nepracuje se souvislými texty. Je to dáno tím, že k této učebnici patří též pracovní sešit, kde je každému z témat věnována stejně jako v učebnici jedna strana. Úkoly, které se nacházejí na spodní straně listu, vyřeší studenti díky výkladovému textu, jsou zaměřené jazykově. Na straně věnované principům změn mezi ně patří úkoly „Určete, ve kterých ze slov *kaše*, *župan*, *Jáša*, *ležet* neproběhla přehláska. Proč? Náповědou mohou být slovenská slova *kaše* a *ležat*.“ a „Zkuste objasnit, proč se na Hané říká *břuch* a *kožuch* místo *břicho* a *kožich*.“ Strana, která obsahuje charakteristiky jednotlivých fází češtiny, má následující úkoly – „Uveďte, kde jsou v dnešní češtině zachovány pozůstatky dvojnásobného čísla. Určete, ve které době se užívaly výrazy *brach* (*bral*), *ju* (*ji*) a *súd* (*soud*). Odhadněte, jak se dále vyvíjela spojení *neměl střeviců* a *byla dva bratra*.“ Téma, které se vztahuje k pravopisu, má tyto úkoly – „Určete, kterým pravopisem je psáno *protož* (*protože*), *zzie* (*se*), *dete* (*dítě*). Jiné úkoly jsou určeny k zamyšlení nebo k diskusi, ty se však nevztahují přímo k historickému vývoji jazyka, ale jeho vývoji v současnosti a cílí na zkušenost studentů – „Zamyslete se nad tím, zda za vašeho života v češtině došlo ke změnám. Byly to změny hláskoslovné, nebo jiné?“ a „Diskutujte o tom, které jevy novočeského pravopisu vám činí největší potíže.“ Nalezneme také úkol, který se vztahuje k jiným jazykům – „Zjistěte, ve kterém slovanském jazyce se dosud používají spřežky.“ V knize nalezneme také úkol odkazující do tvarosloví současné češtiny („Uveďte, kde jsou v dnešní češtině zachovány pozůstatky dvojnásobného čísla.“). Co se týče oddílu Souvislosti a Komunikační okénko, přináší zajímavosti vztahující se k tématu strany. Komunikační okénko dává náměty k diskusi či mluvenému projevu. V Souvislosti jsou věnované jazykové ekonomii a analogii, respektive jejímu užití předškolními dětmi. Komunikační okénko se vztahuje k jazykové ekonomii, studenti mají diskutovat o tom, jak může snaha produktora o zjednodušení výslovnosti ztížit dekodování sdělení. V části věnované fázím vývoje češtiny je zmíněna komedie *Dívka v modrém*, kde komtesa Blanka hovoří češtinou doby střední, a žáci mají přemýšlet nad tím, jak by na ně film, kde by herci mluvili starší podobou češtiny, působil a co mohlo být záměrem režiséra. V části věnované pravopisu dostávají informaci o psaní *au* a *ou*. Je uvedeno psaní Kounicovy ulice ve dvou městech dvěma různými způsoby (v Brně Kounicova ulice a v Uherském Brodu Kaunicova ulice), Komunikační okénko nemíří do historie, ale do současnosti – studenti si mají představit, že se psal jen znak *y*, a uvažovat nad tím, zda by to ovlivnilo snadnost porozumění.

4 Státní pedagogické nakladatelství

Autorem řady učebnic pro střední školy Státního pedagogického nakladatelství¹³ je PhDr. Jiří Kostečka, Ph.D. Diachronní tematika má samostatný oddíl v dílu pro 4. ročník gymnázií. Tato tematika ale také vstupuje

¹² ADÁMKOVÁ, P. a kol. *Český jazyk a komunikace pro střední školy 3.–4. díl. Učebnice*. Brno: Didaktis 2012, s. 89.

¹³ KOSTEČKA, J. *Český jazyk pro 1. ročník gymnázií*. Praha: SPN 2003. KOSTEČKA, J. *Český jazyk pro 2. ročník gymnázií*. Praha: SPN 2005. KOSTEČKA, J. *Český jazyk pro 3. ročník gymnázií*. Praha: SPN 2002. KOSTEČKA, J. *Český jazyk pro 4. ročník gymnázií*. Praha: SPN 2007.

i do předchozích dílů učebnice, a to v rámci kapitol nazvaných Z historie české jazykovědy, které obsahují důležité osobnosti české lingvistiky řazené podle časové posloupnosti od nejstarší doby po 20. století, konkrétně ji objevíme v prvním dílu čtyřdílného kompletu učebnic.

V Kostečkově učebnici obsahuje oddíl Historický vývoj češtiny úvodní motivaci k učivu a následně tři kapitoly. Autor dělí vývoj češtiny na vnitřní a vnější.

Kostečka uvádí celek nazvaný historický vývoj češtiny motivací, ta však není blízká žákům střední školy.¹⁴ Následující tři kapitoly jsou věnované vývoji jazyka. V první kapitole věnované historickému vývoji češtiny se autor učebnice věnuje praslovanštině a staroslověnštině.

Druhá kapitola historického vývoje je určena hláskosloví. Kostečka přímo v učebnici v poznámce pod čarou uvádí, že by toto učivo nemělo být klasifikováno a zkoušeno a jeho znalost má posloužit hlavně jako pomůcka při četbě staročeských textů v hodinách literatury.¹⁵ Třetí část věnovaná vývoji jazyka obsahuje vybrané jevy z tvarosloví a ze skladby.

Kostečkově pojetí působí ze všech tří učebnic nejakademičtěji. Autor se snaží předat žákům středních škol co největší penzum informací z hláskosloví, tvarosloví a skladby, které přesahuje ostatní dvě učebnice, a přitom stále zůstat u výběru. Jeho učebnice uvádí největší počet změn, které proběhly ve staré a střední češtině, studenti dokonce získají u tématu tvarosloví informaci, že původně existoval kmenový systém. Ze slovesných časů upozorňuje na perfektum, aorist a imperfektum, které jsou oproti jiným učebnicím dokonce vyznačeny v textu. V největší míře ze zkoumaných učebnic se Kostečka věnuje skladbě, uvádí informaci o genitivní vazbě, genitivu záporovém, přechodnicích, postavení přívlastku, záporu ve větě, vlivu latiny nebo vzniku souvětí. Tato učebnice oproti ostatním dvěma zcela postrádá systematický vývoj českého pravopisu. Některé momenty jsou naznačeny v kapitolách Z historie české jazykovědy.

Cvičení, která jsou uvedena v Kostečkově učebnici, vždy vycházejí z textu a jsou ryze jazyková, zaměřená na vývoj češtiny. Studenti na základě proběhlých změn řadí texty podle doby vzniku, převádějí texty do současné češtiny, určují nářečí, všímají si v textech slovesných tvarů a syntaktických odchylek od současné češtiny.

V kapitole věnované hláskosloví nacházíme cvičení, při jejichž vypracovávání studenti využijí informace o tom, kdy a jak která změna proběhla. V prvním úkolu jsou uvedeny čtyři texty. Úkolem studentů je seřadit je podle jejich hláskové charakteristiky od nejstaršího po nejmladší. Zároveň se v rámci tohoto cvičení procvičuje i porozumění předloženým textům, protože je studenti mají převádět do současné češtiny. Ukázky jsou uvedeny v transkribované podobě. Další dvě cvičení se zaměřují také na práci s textem, žáci určují nářečí lidových písní a úryvku povídky.

Za výkladem vztahujícím se k tvarosloví a syntaxi jsou uvedena tři cvičení. V prvním z nich je úkolem pro studenty studovat mluvnické jevy ve dvou textech, které jsou uvedeny v kapitole věnované hláskosloví (*Dalimilovu kroniku* a *Veleslavínův překlad listu humanisty Poggia Florentského o odsouzení M. Jeronýma z roku 1585*). V těchto textech se studenti nyní zabývají zvláště tvary sloves a skladbou. V dalším cvičení mají studenti v úryvku skladby *Podkoní* a žák studovat mluvnické tvary a zaměřit se zvláště na duálové tvary jak jmen, tak sloves, tedy tyto tvary vyhledat a určit. Ve třetím cvičení studenti studují tři texty z hlediska skladby. Mají sledovat odchylky od dnešní češtiny, přičemž si mají všimnout zvláště použití jiných slovesných vazeb, přechodníků, slovosledu, užití záporu a vyjadřování podřadnosti, tedy toho, co bylo již dříve zmíněno a vyloženo ve výkladové části. Jedná se o tři texty 2. poloviny 14. století.

¹⁴ Autor zde také obhajuje smysluplnost tohoto tematického celku a jeho užitečnost pro studenty, když tvrdí, že „s hlubší znalostí historického hláskosloví a historické mluvnice (a blíže příbuzné etymologie) si dokážeme vysvětlit leckteré jinak neprůhledné či zdánlivě nelogické jazykové jevy“, jak vznikaly rozdíly mezi českými dialekty nebo mezi češtinou a slovenštinou, proč je ve spojení k němu, s ní *n*, proč se v různých tvarech jednoho slova střídají hlásky. Uvádí, že zdánlivé „zbytečnosti“ se mají zařazovat do výuky, protože díky nim studenti mají radost z objevování souvislostí či samostatného přemýšlení. Jako příklad takové „zbytečnosti“ – zajímavosti představuje, jak M. Dokulil zařadil do výuky úkol, kdy studenti měli prokázat příbuznost slov pavouk a ječmen, přičemž demonstruje změny, kterými tato slova prošla, až dojde k jejich kořeni. Srov. KOSTEČKA, J. *Český jazyk pro 4. ročník gymnázií*. Praha: SPN 2007, s. 29.

¹⁵ KOSTEČKA, J. *Český jazyk pro 4. ročník gymnázií*. Praha: SPN 2007, s. 36.

Učivo vztahující se k diachronnímu tématu v rámci kapitol Z historie české jazykovědy se nachází v 1. díle řady učebnic ve dvou kapitolách. První z nich kapitola Česká jazykověda od počátků do 17. století je rozdělena na dvě podkapitoly, z nichž jedna je věnovaná středověku (Bartoloměj z Chlumce a Jan Hus) a druhá období humanismu a renesance (Viktorin Kornel ze Všehrd, Optát, Gzel a Philomates, Jan Blahoslav, Vavřínek Benedikt z Nudožier, Daniel Adam z Veleslavína a Jan Amos Komenský). Tato kapitola je zpracována jako výkladový text – medailony autorů, který doprovázejí ukázky z jejich děl. Českou jazykovědu v pobělohorské době v Kostečkově učebnici zastupuje *Čechořečnost* Václava Jana Rosy, zmiňuje Balbínovu *Obranu*. Střední češtinu ukazuje na dvou ukázkách z úředních pramenů, jde o Tereziánský katastr panství Radim na Jičínku (1713) a *Snešení stavův markrabství moravského* (1769). Nejvíce prostoru se z osobností věnuje Josefu Dobrovskému.

5 Závěr

Podle RVP G se mají žáci střední školy seznámit s vývojem českého jazyka, pravopisu a mají pracovat s příručkami i internetovými zdroji. Odkazy na jazykové příručky či internetové zdroje¹⁶ nenalezneme ani v jedné ze tří učebnic přímo v oddílu věnovaném vývoji jazyka. Absence informací o diachronní lexikologii či lexikografii je dána tím, že zmínky o slovní zásobě a slovnících jsou většinou uvedeny v kapitole věnované lexikologii.¹⁷ Odkazy na etymologické slovníky nebo na slovníky staré češtiny většinou objevíme v části věnované lexikologii mezi specializovanými slovníky, informace o nich ale není provázána s oddíly věnovanými vývoji jazyka a českého pravopisu a není jí mnoho. Učebnice Didaktisu jako jediná¹⁸ ze zkoumaných učebnic uvádí mezi speciálními slovníky také slovníky staré češtiny, a to Gebauerův *Staročeský slovník*, *Malý staročeský slovník* Běliče, Kamiše a Kučery, přičemž odkazuje na to, že je možné je najít i na internetu na stránkách ÚJČ AV ČR (<http://vokabular.ujc.cas.cz>).¹⁹

Učebnice nakladatelství SPN obsahuje velmi podrobný výklad hláskosloví, morfologie a syntaxe, jejím velkým kladem je práce s texty a vztažení tematiky vývoje jazyka k dialektům, neboť to ostatní dvě učebnice nečiní. Neseznamuje ale systematicky s vývojem českého pravopisu, i když některé informace o něm se dozvíme nesystematicky např. z kapitol Z dějin české jazykovědy. Jako jediná zařazuje do výkladu vnější vývoj jazyka, co se týče starších období, a medailony vybraných lingvistů.

Co se týče naplnění RVP, z našeho srovnání vychází nejlépe knihy nakladatelství Didaktis. Tato učebnice plně odpovídá RVP pro gymnázia, odkazuje na největší počet staročeských slovníků a oproti ostatním dvěma učebnicovým řadám i na internetové zdroje. Úryvky představující jednotlivé fáze pravopisu jsou uvedeny v transliterované i transkribované podobě. Jediným negativem knihy je, že nepracuje s delšími souvislými texty, které by studenti převáděli do současné češtiny a hledali v nich jednotlivé jevy.²⁰

V učebnicích jsou podrobně probrány hláskové změny, jsou zmíněny jevy z tvarosloví a u Didaktisu a zvláště u Kostečky i ze skladby.

Obecně lze říci, že velký prostor není v učebnicích věnován diachronní lexikologii. Domnívám se, že se učebnice českého jazyka nezaměřují na vnější dějiny jazyka, neboť tato témata zřejmě dostávají více prostoru v literární složce předmětu nebo v dějepise v rámci českých dějin. Studenti se v učebnicích nesetkávají s tisky (nepočítaje ukázkou tisku *Žáčka* v učebnici od Frause) nebo transliterovanými texty (nepočítaje první český

¹⁶ Jsou však využity ve cvičení v pracovním sešitě nakladatelství Didaktis, v němž studenti mají hledat slovo *holomek* ve Vokabuláři webovém, uvést, ve kterém slovníku se nachází, a také najít jeho význam v některém etymologickém slovníku.

¹⁷ Cvičení či informace se vztahem ke slovní zásobě se v Kostečkově učebnici dostávají do rozšiřujícího učiva v rámci soutěže ve znalosti české slovní zásoby. V učebnici nakladatelství Fraus jsou vyjmenovány výčtem některé dobové slovníky a jejich autoři (Klaret, Veleslavín, Komenský, Jungmann, Dobrovský).

¹⁸ Kostečkova učebnice nezmiňuje žádný slovník staré češtiny a cvičení či informace se vztahem ke slovní zásobě se dostávají do rozšiřujícího učiva. Z etymologických slovníků je uveden Machkův *Etymologický slovník jazyka českého*. V učebnici nakladatelství Fraus jsou vyjmenovány výčtem některé dobové slovníky a jejich autoři (Klaret, Veleslavín, Komenský, Jungmann, Dobrovský).

¹⁹ Z etymologických slovníků je v této učebnici uveden Rejzkův a Machkův.

²⁰ V pracovním sešitě jsou uvedeny krátké ukázky v transliterované nebo transkribované podobě, s nimiž žáci dále pracují.

psanou větu v učebnici Didaktisu a Frause a krátké ukázky spřežkového a diakritického pravopisu u Didaktisu), pouze s transkribovanými, z učebnic se nedozvědí o vývoji písma. Je možné, že se k této tematice dostanou opět v rámci literatury nebo dějepisu, např. v semináři.²¹ Zkoumané učebnice až na Didaktis neodkazují na staročeské slovníky nebo elektronické zdroje²² vztahující se k tématu vývoje jazyka.

Diachronní tematika v učebnicích českého jazyka pro střední školy			
Nakladatelství	Fraus	Didaktis	SPN
Autor	PaedDr. Ivo Martinec, CSc., PhDr. Jana Marie Tušková, Ph.D.	Mgr. Lucie Taraldsen Medová, MPhil., Ph.D., Mgr. Petra Adámková	PhDr. Jiří Kostečka, Ph.D.
Učivo v učebnici			
motivace k tématu	-	+	+
Vnější vývoj jazyka	(+ slovníky v rámci lexicologie)	-	+ (Z historie české jazykovědy)
Vnitřní vývoj jazyka	+	+	+
Fáze češtiny - názvy	+	+	+
Principy změn			
hlásková změna	(+)	+	(+)
jazyková ekonomie	-	+	+
analogie	-	+	-
Hláskosloví			
Zánik a vokalizace jerů	+	+	-
Stahování (-aja, -oje)	+	-	-
Zánik nosovek	+	+	-
nom. = ak. pro m., vznik životnosti	-	+	-
Směr šíření hláskových změn	+	+	+
a > (ä >) ě	+	+	+
á > ie	+	-	+
'u > 'i	+	+	+
'ú > 'í	+	-	+
ě > e	+	+	
r' > ř	+	-	+
g > h	+	-	+
ó > uó > ú	+	+	+
ú (> au) > ou	+	+	+ (au)

²¹ Pro celkový obraz zachycení diachronního tématu v učebnicových řadách pro střední školy bude potřeba ještě zkoumání dalších komponentů učebnicových sad (pracovní sešity, metodické příručky či elektronické zdroje) a podrobné zhodnocení výkladového textu a úkolů.

²² Vokabulář webový vznikl až v roce 2006.

ý (> aj) > ej	+	+	+ (aj)
ie > í	+	-	+
é > í	+	+	+
aj > ej	+	-	+
splývání výslovnosti i a y	-	-	+
šč > šť	-	-	+
Tvarosloví	+	+	+
<i>Deklinace</i>			
kmenový systém	-	-	+
rodový systém	-	-	+
duál	+	+	+
<i>Konjugace</i>			
aorist	+	+	+
imperfektum	+	+	+
perfektum	-	-	+
plusquamperfektum	+	-	-
Skladba	-	+	+
<i>Věta jednoduchá</i>	-	+	+
slovesná vazba s gen.	-	-	+
genitiv záporový	-	+	+
přechodníky	-	+	+
postavení přívlastku	-	-	+
zápor ve větě	-	-	+
vliv latiny (opisné pasivum, sloveso na konci věty)	-	-	+
<i>Souvětí</i>	-	+	+
vznik souvětí	-	-	+
vliv latiny (VV vložena do VH)	-	-	+
vliv latiny - perioda	-	+	-
Vývoj pravopisu	+	+	(+ Z historie české jazykovědy)
primitivní pravopis	+	+	-
spřežkový pravopis	+	+	-
diakritický pravopis	+	+	-
novočeský pravopis	+	+	-

Literatura

- ADÁMKOVÁ, P. a kol. *Český jazyk a komunikace pro střední školy 1. díl. Učebnice*. Brno: Didaktis 2010.
- ADÁMKOVÁ, P. a kol. *Český jazyk a komunikace pro střední školy 3.–4. díl. Pracovní sešit*. Brno: Didaktis 2012.
- ADÁMKOVÁ, P. a kol. *Český jazyk a komunikace pro střední školy 3.–4. díl. Učebnice*. Brno: Didaktis 2012.
- BOZDĚCHOVÁ, I. a kol. *Český jazyk a komunikace pro střední školy 2. díl. Učebnice*. Brno: Didaktis 2011.
- ČECHOVÁ, M. – STYBLÍK, V. *Čeština a její vyučování*. Praha: SPN 1998.
- JEŘÁBEK, J. – KRČKOVÁ, S. – HUČÍNOVÁ, L. (eds.). *Rámcový vzdělávací program pro gymnázia*. Praha: VÚP 2007. Dostupný z <www.msmt.cz/file/10427_1_1/>.
- JEŘÁBEK, J. – TUPÝ, J. (eds.). *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání*. Praha: NÚV 2016. Dostupný z <www.nuv.cz/uploads/RVP_ZV_2016.pdf>.
- KOSTEČKA, J. *Český jazyk pro 1. ročník gymnázií*. Praha: SPN 2003.
- KOSTEČKA, J. *Český jazyk pro 2. ročník gymnázií*. Praha: SPN 2005.
- KOSTEČKA, J. *Český jazyk pro 3. ročník gymnázií*. Praha: SPN 2002.
- KOSTEČKA, J. *Český jazyk pro 4. ročník gymnázií*. Praha: SPN 2007.
- MARTINEC, I. – TUŠKOVÁ, J. M. – ZIMOVÁ, L. *Mluvnice. Učebnice českého jazyka pro střední školy*. Plzeň: Fraus 2009.

CHLAPECKÝ ROMÁN V SOUVISLOSTECH LITERATURY PRO DĚTI A MLÁDEŽ V PRVNÍ POLOVINĚ 20. STOLETÍ

Jan Krlín

Summary

The paper maps both Czech and translated literary works for children and youth in the first half of the 20th century, specifically focusing on the status of the boy's novel. This genre has been looking for its own place in children's literature since the 1920s struggling to gain recognition as it tends to overlap with other genre variants, mainly stories featuring a child hero and adventure novels for children and teenagers. Researchers have placed individual works into different categories, making the definition of the boy's novel even more complicated.

In addition to characterizing the individual genre variants, the paper also deals with their inconsistent naming (boy's novel, novel for boys, scout novel, holiday novel). It is typical of the boy's novel that the main characters include a boy hero, an adventurous plot that may result from a random encounter and a boyish desire for adventure. All this is reflected in the mysterious space in which the story takes place. These very topics are crucial to define the boy's novel and are exploited in the paper.

Cílem příspěvku je poukázat na velmi pestrou paletu jednotlivých žánrů dětské literatury zejména ve 20.–40. letech dvacátého století a dále je snahou poukázat na rozdíly, které chlapecký román mohou odlišovat od jiných druhů próz pro děti.

Literatura pro děti a mládež se začíná profilovat v průběhu 19. století s rozvojem pedagogiky, psychologie a sociologie. Významně k tomu přispělo i zavedení povinné školní docházky a změna přístupu dospělých k dítěti, tehdy pojímanému obecně jako pomocná síla na poli a v domácnosti. Dítě přestalo být vnímáno jako zmenšený dospělý. Vedle upravování literatury pro dospělé pro dětského čtenáře se začíná obracet pozornost přímo na dítě a jeho potřeby a očekávání. Přesto se stále v převážné většině jednalo o prózu výchovného charakteru. Například knihy V. M. Krameria, Fr. Douchy nebo Fr. Pravdy jsou pojaty jako četba o morálních ctnostech, ačkoliv nechybí ani zábavná složka.

Pokud pomíneme překlady do češtiny a adaptace, setkává se dětský čtenář s českou literaturou ze života dětí až na počátku 20. století. Již mnohem dříve se objevuje fenomén lidových pohádek, pověstí a bájí, dívčích románů nebo dobrodružné literatury. Dívčím románům se věnuje dostatek literatury. Báje, pověsti a pohádky leží mimo zájem tohoto příspěvku.

Kromě výše zmíněných adaptací (např. varianty *Robinsona Crusoe*) a překladů (*Volání divočiny*, *Bílý tesák*, *Poklad na ostrově*, *Dva roky prázdnin*, *Rolf zálesák* a další) se začínají na příběhovou prózu s dětským hrdinou zaměřovat i čeští autoři. Patří mezi ně Franta Župan a Felix Háj. Oba psali pod pseudonymem. Franta Župan byl ve skutečnosti František Procházka (1858–1929) a ještě pozoruhodnější je, že Felix Háj byla Marie Wagnerová (1887–1934). Smysl pseudonymů ponecháme stranou. Oba zmínění autoři napsali rodinnou ságu, která začíná dobrodružstvími chlapeckého hrdiny. Přesto se umělecká úroveň obou knih výrazně liší. Hájův *Kája Mařík* působí neživotně. Vše je dopředu nalinkováno. Naopak *Pepánek Nezdara* Franty Župana je příběhem mnoha příhod vesnického nezbedy. Zachyceny jsou i vztahy jednotlivých hrdinů a důležité postavení má rodina.

Kája Mařík měl sedm dílů (1926–1931) a *Pepánek Nezdara* vyšel ve čtyřech dílech (1907–1921). Kája je prototypem slušného hochy a významnou roli hrají křesťanské ideály. Naopak *Pepánek* by, zjednodušeně řečeno, mohl být jistý předchůdce chlapeckých hrdinů v chlapeckých románech. *Pepánek* je rošťák a teprve vlivem událostí u něj dochází k proměně. Tato proměna je poměrně častá v chlapeckých románech. Z protagonisty se shodou náhod či neobvyklým setkáním začíná postupně stávat chlapec rytířských ctností.

Vedle příběhové prózy ze života dětí se ve 20. letech začínají rozvíjet další oblasti dětské literatury. Patří mezi ně humoristická próza, dětská detektivka, dobrodružná literatura pro děti a mládež, sci-fi a historická próza s dobrodružnou tematikou či skautské romány. Jednotlivé množiny literárních děl se často překrývají nebo je jejich hranice snadno prostupná. Tím se problematizuje i samotné zařazení a definování chlapeckého románu.

Příběhovou prózou navazují na Frantu Župana a Felixe Háje zejména J. V. Pleva (1899–1985) *Malým Bobšem* (1931), v němž autor klade důraz na silný sociální akcent a fungující rodinné vazby. Svět dospělých a dětí není v kontrastu. Obdobně i V. Řezáč (1901–1956) ve svých detektivně laděných příbězích z klukovského prostředí *Kluci, hurá za ním* (1933) a *Poplach v Kovářské uličce* (1934) svět dětí a dospělých propojuje. Naopak Fr. Langer (1888–1965) v *Bratrstvu bílého klíče* (1934) vyděluje chlapecký svět ze světa dospělých. Klukovská parta žije ve vlastním světě (tajuplná zahrada) a tam zažívá většinu svých nevšedních dobrodružství. V románu (jedná se spíše o příběhy na pokračování) se vyskytují dospělí, ale do děje významněji vstupují pouze ti, kteří mají pro klukovské rošťárny pochopení nebo potřebují od dětské party pomoc.

Humoristickou prózou zastupují Eduard Bass (1888–1946) a Karel Poláček (1892–1944). První svými příběhy ze školského prostředí *Škola základ života* (1937) a mnohem dříve sportovní novelou *Klabzubova jednáctka* (1922), druhý knihou *Bylo nás pět* (posmrtně 1946), v níž líčí příhody party z maloměstského prostředí. Humoristické prvky se nacházejí i v Langerově *Bratrstvu bílého klíče*.

Dobrodružná literatura v sobě zahrnuje několik žánrových variant, které mohou být pojímány samostatně. Například dětská detektivka, robinsonády, skautské romány, cestopisné romány, dobrodružné romány s historickou tematikou, válečné romány, sci-fi romány). Nelze pominout ani westernovou tematiku, kovbojky, mayovky, verneovky, foglarovky. Kromě žánrové pestrosti přehlednost komplikuje i rozdílná kvalita jednotlivých děl.

Nyní se podrobněji podíváme na rozdělení dobrodružné literatury. V podání Otakara Batličky, Františka Flose, Aloise Musila či Františka Běhounka se k nám dostávají dobrodružné příběhy z exotických krajin.

František Flos (1864–1961) nevyužíval svých znalostí ze skutečných cest po světě na rozdíl například od Batličky nebo Musila. Spoléhal se na důkladné studium odborných pramenů a setkání s cestovateli, kteří mu své poznatky líčili. V jeho díle se propojuje složka dobrodružná a poznávací. Díky prožívání dobrodružných příběhů hrdinů poznává čtenář život v exotických krajinách. Jednalo se například o knihy *Lovci orchidejí* (1920), *Lovci kožešin* (1934), *Albatros* (1935) a jiné.

Naopak Alois Musil (1868–1944) ve svých románech pro mládež zúročil rozsáhlé znalosti ze svých cest po Egyptě, Iráku, Indii, Turecku, Sýrii atd. Patří mezi ně: *Syn pouště* (1933), *Cedry na Libanonu* (1937), *S kočovníky pouště* (1941) atd. Otakar Batlička (1895–1942) využil své zážitky a zkušenosti z cest a vytvořil z nich poutavé povídky do *Mladého hlasatele*. Do knižního vydání je nestihl uspořádat, protože zahynul v koncentračním táboře Mauthausen. Byly vydány až v 60. letech.

František Běhounek (1898–1973) čerpal ze svých bohatých zkušeností z výprav a expedic např. v knihách *V říši věčného ledu a sněhu* (1936), *Mořeplavci a objevitelé* (1941), *Tajemství polárního moře* (1942), *Knihy robinsonů* (1944) a další. Běhounek ve svých knihách využívá i znaky sci-fi. Z poznatků z cest vycházel i Ladislav Mikeš Pařízek (1907–1988), jenž začíná psát ve 40. letech. Svě zkušenosti z cest po Africe zúročil např. v knize *Hledači ztraceného stínu* (1943).

Prvky sci-fi se nacházejí v dílech Josefa Matzala Trosky (1881–1961). Využil zejména známé motivy z verneovek pro svou trilogii *Kapitán Nemo* (1939). V době okupace píše o českém úsilí vydávat se za dobrodružstvím do exotických a neznámých krajin např. *Zápas s nebem* (1940), *Peklo v ráji* (1942).

Na pomezí dobrodružného historického románu a populárně naučné literatury stojí obsáhlé dílo Eduarda Štorcha (1878–1956). Právě Štorch a Flos jsou považováni za zakladatele českého dobrodružného románu pro mládež. Ačkoliv je nutné doplnit, že oba si pro svou dobrodružnost zvolili ještě jistou formu přesahu. Tím se liší od chlapeckých románů. Jednalo se o přesah cestopisný či historický. Beletrizovanou formou seznamovali dětské čtenáře skrze poutavé příběhy s exotickými dálkami a historickými událostmi. Štorcha proslavil zejména román *Lovci mamutů* (1918), který později přepracoval, dále knihy *Osada Havranů* (1930), *Bronzový poklad* (1932), *Volání rodu* (1934) aj.

Detektivní náměty jsou obsaženy v knihách Václava Řezáče, Eduarda Fikera a Františka Langerera. O Řezáčovi a Langerovi bylo již pojednáno v souvislosti s příběhovou prózou ze života dětí. Dobrodružnost se jim podařilo obohatit o detektivní zápletku. Fikar (1902–1961) kombinoval dobrodružné prvky s detektivními a humoristickými. Úspěšně byly například detektivní romány *Černý blesk* (1936), *Tajemný dům* (1937) nebo dobrodružný román *Tříoký jezdec* (1938).

Po tomto menším přehledu jednotlivých žánrových variant literatury pro děti a mládež se pozornost obrátí na autory spjaté se skautským hnutím, kteří se soustřeďují přímo na chlapeckou partu či bratrské přátelství dvou chlapců. Navazují tím na Františka Heritese (1851–1929), jenž píše své dva romány ve stejné době jako Franta Župan svého Pepánka. U Heritesových románů *Román kapitána Hartise* (1910) a *Bratrů Hartisových* (1913) nelze říct, že se jedná přímo o chlapecký román. Příběhy se odehrávají v Americe a převážně ve světě dospělých. Svět dětských hrdinů se prolíná se světem dospělých a významnou roli hraje i vědomé vlastenectví a vztah k národu českému. Přesto mohou být určitým předobrazem pro následovníky, kteří do středu zájmu postavili chlapce a jeho odvěkou touhu po dobrodružství. Chlapce, jenž s odvahou dokáže čelit různým nebezpečím.

Mnozí ve své době známí spisovatelé chlapeckých románů jsou v současnosti téměř zapomenuti. Světlou výjimku představuje především Jaroslav Foglar. Ten začal publikovat ve 30. letech. Ještě před ním začíná psát skautské chlapecké romány jiný skautský vedoucí Jaroslav Novák (1894–1965). Jeho první román *Skautská srdce* (poprvé vyšel již v roce 1921) byl v roce 1942 přepracován a dále vycházel pod názvem *Statečná srdce* a vykresluje život ve skautském táboře. Z nešikovného nováčka se během několika týdnů stává zkušený skaut a získává opravdové přátele ve své skautské družině. Další román líčí život ve skautském táboře na břehu rybníka a má příznačný název *Zelené jezero* (1939). Novák využíval zážitky a zkušenosti z táborů vodáckého oddílu. Bohužel některé jeho další knihy už nestihly vyjít a přes 40 let byly pouze v rukopisu. Takový osud potkal například *Tábor nad vodopády* vyprávějící o netradičním táboře ve slovenských horách.

Jaroslav Foglar (1907–1999) debutoval knihou *Přístav volá* (1934), která líčí cestu k velkému přátelství dvou chlapců. Podobně je hlavním motivem čestné přátelství i v románu *Chata v Jezerní kotlině* (1939). Vedle bratrského přátelství dvou chlapců se u většiny spisovatelů objevuje chlapecký kolektiv – skautský oddíl, tábor nebo třídní kolektiv. U Foglara jsou zastoupeny všechny tyto variace. Třídní kolektiv je vyobrazen v knize *Boj o první místo* (1936) a *Když duben přichází* (1944). *Hoši od Bobří řeky* (1937), *Historie Svorné sedmy* (1940) a *Pod junáckou vlajkou* (1940) představují dobrovolný kolektiv s větším počtem členů. Román *Pod junáckou vlajkou* i *Hoši od Bobří řeky* kopírují klasický školní rok s prázdninovým vyvrcholením v podobě tábora.

Úzké sepetí chlapecké skupiny s městským prostředím se objevuje ve „stínadelské“ trilogii – *Záhada hlavolamu* (1941), *Stínadla se bouří* (1947) a *Tajemství velkého Vonta* (1986). Obdobně i chlapecká parta v Langerově *Bratrstvu bílého klíče* zažívá dobrodružné a humorné příhody v městském prostředí. Právě vzácná vyváženost mezi dobrodružností a humorem vznáší posléze otázku, zda o knize uvažovat jako o chlapeckém románu, detektivním příběhu nebo humoristické próze (Urbanová 2003, s. 129).

Bohumír Polách (1899–1979) popsal prázdninová dobrodružství chlapců z gymnázia na letním táboře v knize *Srub radosti* (1944). Vedle postupného budování přátelství mezi chlapci ve srubu je i důležitá postava chápacího učitele tělocviku. Ten svým chlapcům rozumí a dává jim svobodu v rozhodování, čímž je nenásilně učí zodpovědnosti.

Miloš Kosina (1905–1966) se věnoval detektivním příběhům, příběhům z kovbojského a indiánského prostředí. Vlastní zkušenosti z námořnického života využil rovněž ve svých knihách. Na rozdíl od většiny se jeho

chlapecké romány odehrávají v exotickém prostředí. V románu *Bílý kaňon* (1941) se skupina indiánských chlapců vydává po stopě uprchlého šaman a cestou zažívají různá dobrodružství. V boji o holý život se mohou spoléhat pouze sami na sebe. V knize *Hoši z Modré zátoky* (1941) zažívají protagonisté dobrodružství na moři a dostávají se i do ohrožení života, když jsou v bouři odneseni do Atlantiku.

František H. Šubert (1895–1946) psal detektivní a dobrodružné romány pro mládež s přírodní tematikou. Například *Srub nad řekou* (1942), *Odvážné srdce* (1943), *Stezka odvahy* (1943) či *Bílá stráž* (1944). Román *Bílá stráž* vypráví příběh chlapců na zimní výpravě během prázdnin. Na své cestě získají po bloudění přátelství se třetím kamarádem a společně se postaví proti zločinu, když bojují s pašeráky.

Kratší povídku napsal o příhodách dvou skautů Hanuš Sedláček (1881–1950). Povídka má název *Skaut Jiřík* (1935) a pojednává o pátrání po zmizelé holčičce. Chlapcům se náramně hodí jejich skautské znalosti, díky kterým dokáží putovat přírodou a vypátrají několik důležitých faktů k nalezení dívky. Povídka je seznámením se skautingem a také jeho oslavou

Pravidelný spolupracovník *Úhoru* (časopis věnovaný literatuře pro mládež) František Homolka (1885–1933) napsal povídku *Junák* (1925). Levicově zaměřený prozaik Jan Hostáň (1898–1982) napsal *Ve stanu divokých skautů* (1924) a *Ve skautském táboře* (1933). Také František Bulánek (1906–1979) s přezdívkou Dlouhán byl spolupracovníkem *Úhoru*. Mezi jeho romány pro chlapce patří *Junácká křídla* (1938). Neúplný výčet jmen zakončí J. K. Baby (vlastním jménem Jiří Kratochvíl 1915–2001). Byl dlouholetým křesťanským skautem a zabýval se přírodou, protože byl povoláním biolog. Mezi jeho knihy pro chlapce patří *Stateční hoši* (1936) nebo *Rok junáků* (1939).

Ačkoliv hlavním protagonistou zmíněných knih je chlapec či v obecném smyslu parta, nevyplývá z toho, že se ve všech případech jedná o chlapecký román. Proč o některých dílech literární věda hovoří jako o příběhové próze s dětským hrdinou a o jiných jako o chlapeckém románu, klukovském románu nebo tzv. skautském románu? Hranice mezi dobrodružnou prózou pro děti a mládež, příběhovou prózou ze života dětí a chlapeckým románem je velice tenká a v některých případech se vzájemně množiny překrývají. I z toho důvodu se nabízí otázka, zda není jaksí nadbytečné snažit se z těchto vztahů vyvázat skupinu děl a přiřknout jim jednoznačné označení chlapecký román.

K víceznačnosti přispívají jednotliví literární vědci ve svých odborných textech, když to či ono dílo zařadí do jedné z kategorií, a naopak jiný teoretik zvolí rozdílnou taxonomii. Dalším ovlivňujícím faktorem je totalita, která některá díla pohřbila a jiná naopak zakonzervovala, čímž jim umožnila nesmrtelnost. Neméně zásadním kritériem se ukazuje i fakt, že dospělý vědec hodnotí knihu, kterou v dětství mnohdy ani nečetl a vedle dospělé perspektivy postrádá tu dětskou.

Jednou z dalších otázek, která se vynořuje, je rozsah chlapeckého románu. Ve výčtu se objevily i povídky. Některé svým rozsahem převyšují i romány. Přesto bych mezi chlapecké romány zařadil i povídky, a to z důvodu ryze tematického. Za hodnotící kritérium nepovažuji rozsah, ale naopak vycházím z opakujících se motivů a ze ztvárnění postav. Patří mezi ně tajuplnost prostorová (splet' městských uliček, zapomenutá příroda), řešení záhady nebo tajemství, uzavřenost skupiny (nepřipouští vetřelce) a zásadní proměna ovlivněná náhodou či sledem událostí. Postavy jsou rozvrženy šablonovitě a jejich jednání je dopředu předvídatelné.

Specifickým fenoménem je dílo Jaroslava Foglara, které přečkalo období dvou totalit a i v 90. letech se ukázalo jako neuvěřitelně živé a oslovující čtenáře. I v porovnání s neméně významným Jaroslavem Novákem jsou počty vydání nesrovnatelné. *Statečná srdce* Jaroslava Nováka vyšla v šesti vydáních. Foglarovi *Hoši od Bobří řeky* mají více jak sedmáct vydání. Vedle Foglarova umění poutavého psaní se závěrečnou gradací sehrál svou roli i geniální nápad čtenářských klubů (těsně před válkou měl *Mladý hlasatel* přes 200 tisíc čtenářů) a samozřejmě komiks na pokračování v podobě *Rychlých šípů*.

Tento příspěvek si nekladl za cíl komplexně obsáhnout žánrovou krajinu dětské literatury v první polovině 20. století ani přesně definovat, co chlapecký román je a co není. Šlo o nastínění problému a ukázání cest kudy se vydat. Považuji chlapecký román za svébytnou skupinu, která se vyděluje z příběhové prózy ze života dětí i z dobrodružné literatury pro děti a mládež.

Literatura

- Bláha, J. - Studenovský, T.: *Slovník českých autorů knih pro chlapce (a nejen pro ně)*. Praha: Ostrov 2000.
- Čeňková, J.: *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury*. Praha: Portál 2006.
- Chaloupka, O. – Nezkusil, V.: *Vybrané kapitoly z teorie dětské literatury I-III*. Praha: Albatros 1973, 1976, 1979.
- Chaloupka, O. – Voráček, J.: *Kontury české literatury pro děti a mládež*. Praha: Albatros 1984.
- Mocná, D. – Peterka J. a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha – Litomyšl: Paseka 2004.
- Mocná, D.: *Červená knihovna*. Praha: Paseka 1996.
- Petrus, J.: *Přehled československé literatury pro mládež*. Brno: Vydavatelský odbor Ústředního spolku jednot učitelů 1937.
- Toman, J.: *Vybrané kapitoly z teorie dětské literatury*. České Budějovice: Pedagogická fakulta v Českých Budějovicích 1992.
- Urbanová, S.: *Metamorfózy dětské literatury: přehled české literatury pro děti od roku 1945 po současnost*. Olomouc: Votobia 1999.
- Urbanová, S.: *Historický vývoj žánrů literatury pro mládež*. Ostrava: Pedagogická fakulta 1990.
- Urbanová, S. – Rosová, M.: *Žánry, osobnosti, díla*. Ostrava: Filozofická fakulta 2003.

PROFESNÍ VÝRAZIVO NA VYBRANÝCH PRACOVÍŠTÍCH DOLŮ BÍLINA

Barbora Schneiderová, Ivan Bílý

Summary

The national language is one of the most important symbols of the nation. Czech language is a rich and sophisticated language as well and it consists of literary and colloquial layer and its departments. Part of the colloquial layer is also slang and professionalism.

Our lecture deals with the professional speech at the coal mine Bilina. The lecture was preceded by a two-year study, which looked at how the workers of the mines Bílina understand the mining terms, how often do they use them and whether they created their own professional speech typical for this working place. In our lecture we will introduce the workplace itself and its history. We also mention the history of the development of mining argot in Bohemia and we familiarize the recipients with the research results. We will introduce also those words that have not been published in any of the used dictionaries yet.

Jedním z nejdůležitějších atributů každého národa je národní jazyk. Čeština je řečí velmi kultivovanou, bohatou a krásnou. Skládá se ze spisovné a nespisovné vrstvy a jejich útvarů. Spisovná vrstva má funkci národně reprezentativní a jako jediná je plně kodifikovaná. To však neznamená, že by nespisovná vrstva a její útvary (sociolekty a dialekty) byly méně důležité či méně bohaté. V běžném každodenním životě většina Čechů užívá nespisovnou mluvu, která řeč ozvláštňuje, dodává jí subjektivní složky a zařazuje uživatele k určité zájmové nebo profesní skupině.

Vlastní mluvu si ve větší či menší míře vytváří každá zájmová a pracovní skupina. Touto mluvou se daná skupina odlišuje od ostatních oborů a je specifická pro dané pracovní či zájmové prostředí. Profesní mluva netvoří jazykově uzavřený celek. Jednotlivé obory se neustále vyvíjí a mění, tudíž stále vznikají nové profesionalismy. Mnoho výrazů také postupně přechází do běžné mluvy nebo se z nich stávají odborné termíny.

Pro náš výzkum jsme si vybrali profesní mluvu na Dolech Bílina. Doly Bílina jsou jednou z největších těžebních společností na Bílinsku a Teplicku a spolu s Doly Tušimice v Chomutově patří k největším těžebním společnostem v České republice. Předmětem podnikání této společnosti je zejména těžba, úprava a odbyt hnědé uhlí a jeho doprovodných surovin. Samotné hornictví má v těchto oblastech dlouhou a bohatou tradici.

Naším cílem bylo zjistit, jak pracovníci Dolů Bílina rozumí námi vybraným hornickým výrazům, jaká k nim znají synonyma a jak je užívají, a hlavně shromáždit a popsat co nejvíce běžně užívaných profesionalismů a vytvořit jejich heslář. Pro tyto účely jsme použili mimo jiné slovníky Jaroslava Hubáčka, dále Janglův *Hornický slovník*, Sochorův *Hornický slovník terminologický* a v neposlední řadě také *Slovník nespisovné češtiny*, etymologické slovníky a *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. V případě Dolů Bílina však nelze mluvit pouze o hornickém slangu, i když právě samotná těžba je hlavním posláním společnosti. Kromě mluvy horníků se zde setkáváme také se slangy z jiných odvětví (např. slang železničářský, stavebnický, řemeslnický, kancelářský aj.)

Výzkumu předcházelo studium odborné literatury. V této studii se nebudeme zabývat vymezením a charakterizací národního jazyka a jeho jednotlivých složek, pouze přiblížíme termín profesní mluva a poté se krátce zmíníme o historii vývoje hornické mluvy.

1 Profesní mluva

Profesní mluva byla dříve zařazována pod slang, dnes je považována spíše za samostatný poloutvar. Jedná se o soubor termínů a frází užívaných skupinou zaměstnanců během pracovního procesu. Čechová podotýká, že „je založena na spisovném jazyce, ale vzhledem ke snaze k úspornosti a zjednodušování složité profesní terminologie dochází ke zkracování univerbizací (slepák – slepé střevo), k odvozování, skládání slov a k užívání různých jazykových a sémantických prostředků.“¹

Motivací užití a vytváření profesních výrazů je kromě výrazové úspornosti také spolehlivá jednoznačnost. Profesní mluva má na jedné straně tendence ke stereotypnosti, automatizovanosti, na straně druhé k expresivnosti, exkluzivnosti a často také k vulgárnosti.

2 Historie hornické mluvy

Odborná a slangová hornická mluva se utvářela po několik staletí. Horníci dali svému prostředí, nástrojům, výrobním postupům i produktům zvláštní výrazy.

Vzhledem k politickým osudům a zeměpisné poloze Dolů Bílina budeme hovořit především o pronikání německých výrazů, kterými byla potlačena původní latina, a to jak v době národního obrození, tak po roce 1918. Čeští horníci si terminologii počeštili, a tak vzniklo mnoho nespisovných výrazů (např. české *krně* z německého *Gerinne*). Jangl ve svém slovníku poukazuje i na tu zajímavost, že i němečtí horníci upravovali české výrazy. Jako příklad uvádí německé slovo „*tomak*“, které se užívá v severočeském hnědouhelném revíru a vzniklo z českého slova „*domák*“, které označuje odřezek dřeva, které si odnášeli horníci domů na podpal.²

Proti poněmčování hornické řeči se postavil prof. Josef Hrabák, který vydal roku 1888 *Terminologický slovník hornický německo-český a česko-německý*, ve kterém vytvořil ke slangovým výrazům převzatým z němčiny české ekvivalenty.

V současné době pronikají do hornické mluvy zejména anglicismy, ale vcelku užití přejatých slov ubývá. Dlouho užívané nám už nepřípadají cizí a původní významové rozdíly se smazávají.

Během staletí se měnil zájem o jednotlivé nerosty, zpočátku se lidé soustředili zejména na těžbu a dobývání železných rud a drahých kovů. Od 18. století a zejména v počátku 19. století se do popředí těžebního zájmu dostává černé a hnědé uhlí. V každé době vznikají písemnosti, které zanechávají svědectví o stavu hornické řeči dané doby.

Docházelo také ke změně v konstrukci a ve výrobě strojů, dále ke změně zdrojů energie. Tyto a další převraty vedly k podstatné změně názvosloví a často docházelo k tomu, že chápání pojmu se nekrylo s jeho obsahem.

Hornictví a příbuzné obory mají svou vlastní českou odbornou terminologii a vedle ní existuje nespisovná řeč, v níž se stále užívají výrazy převzaté z němčiny. Tak tomu ale nebylo vždy. Ještě na přelomu 19. a 20. století odborná terminologie téměř neexistovala a horníci z různých míst si mezi sebou vůbec nerozuměli.

Jazykovědce tedy čekal nelehký úkol – vytvořit základ hornického jazyka a shromáždit staré hornické výrazy, které se zachovaly v písemnostech z 15.–17. století a také posbírat obraty z jazyka živého. Tímto se zabývali Kořínek a Vysoký. Poté, co zjistili, že nemají dostatek pojmenování v českém jazyce, vybírali si i slova z dalších slovanských jazyků, a ty pak přizpůsobovali naší mateřštině. Mnoho termínů se ujalo a užíváme jich dodnes, spousta uměle vytvořených slov však upadla v zapomnění.

O počeštění nespisovných výrazů se velmi významně zasadil již zmíněný prof. Josef Hrabák. Ten měl podle L. Jangla zřejmě největší vliv na vývoj hornické odborné mluvy, přesto ani mnoho jeho novotvarů se neujalo.³

¹ Čechová, M. a kol.: *Čeština - řeč a jazyk*. Praha: ISV 1996, s. 25–26.

² Jangl, L.: *Hornický slovník: Zvláštní výrazy užívané v různých dobách při těžbě a zpracování nerostů*. Příbram: Hornická Příbram 1986, s. 7–12.

³ Jangl, L.: *Hornický slovník: Zvláštní výrazy užívané v různých dobách při těžbě a zpracování nerostů*. Příbram: Hornická Příbram 1986, s. 7–12.

Později už nešlo ani tak o vytvoření nové terminologie, ale o porozumění dobovému jazyku a výrazům. Při podrobném zkoumání zjistíme, že hornické výrazy se často na různých místech lišily a dodnes liší. Jinak se mluvilo na Příbramsku, na Kladensku či v Kutné Hoře, úplně jiné výrazy jsme mohli zaslechnout na Ostravsku či Mostecku. Staré hornické slovníky jsou však málokdy k dispozici. Proto různí autoři shromažďují výrazy nespisovné hornické řeči od nejstarších dob až po současnost a vytváří z nich slovníky, které budou srozumitelné pro celou hornickou i laickou veřejnost.

Co se týče publikací zabývajících se hornickou terminologií, šířily se Evropou tzv. hornické knihy. Šlo o rukopisná i tištěná odborná pojednání o hornictví a hutnictví, později také o slovníky, které objasňovaly základní pojmy. Velký význam pro českou hornickou terminologii mají původní důlní dokumenty, především dokumenty kutnohorské, které představují zdroj informací o výrazech používaných na českých dolech do 16. století.

Tyto prameny byly vydány v 19. století v edici *Codex diplomaticus et epistolaris Bohemiae*“, dále ve „*Sněmeh českých*“, v pracích Franze Antona Schmidta a v mnoha dalších.

Staré české výrazy 19. a 20. století shromažďoval Jan Kořínek ve *Starých pamětech kutnohorských* (1675), další velmi významnou prací byl *Materiál k slovníku technologickému* (1861) Arnošta Vysokého. Karel Amerling vydal *Krátký popis hornictví s udáním staročeských dobrých horních výrazů* (1850) – toto dílo ale není považováno za příliš spolehlivé.

Profesor Josef Hrabák se věnoval hornické terminologii téměř celý život. Jeho cílem bylo vytvořit novou českou terminologii. Mezi jeho práce patří *Slovníček pro hornický lid* (1889), *Terminologický slovník hornický německo-český a česko-německý* (1888), *Doplňky k terminologickému slovníku německému* (1907), *Terminologický slovník hutnictví, zvláště železářství, i mechanické úpravy*“ (1907), aj.⁴

Někteří jazykovědci se specializovali pouze na určitá důlní místa. Řeči kutnohorských havířů se zabýval Jan Kořan v díle *Přehledné dějiny československého hornictví* (1946), František Cajthaml-Liberté sesbíral mluvu na Kladensku a v Severních Čechách, přičemž výsledky uveřejnil v knize *Hornické názvosloví z Kladenska a ze Severních Čech* (1931), o Ostravsku hovoří ve své práci *Hornická mluva na Ostravsku* (1956) Václav Křístek a Příbramsku se věnoval Emil Kalista, který publikoval knihu *Ukázka hornické mluvy na Příbramsku* (1943).

Zejména nespisovné výrazy z hornické profese obsahují i další jazykové slovníky. Eduard Hořovský vydal *Slovník hornického názvosloví vztahující se zvláště ke způsobům dobývání kamenného uhlí* (1876), Alois Parma *Hornický slovník německo-český a česko-německý* (1921) a Otto Langhammer zpracoval *Hornicko-hutnický slovník německo-český* (1935). Velký význam má dílo Karla Sochora *Hornický slovník terminologický* (1961). Současnou hornickou terminologii zpracoval Ladislav Jangl v prvním díle *Báňsko-historického slovníku německo-českého* (1983) a později v díle *Hornický slovník: Zvláštní výrazy užívané v různých dobách při těžbě a zpracování nerostů* (1986).⁵

Stručné slovníky jsou součástí mnoha publikací, které se věnují důlní tematice (k dispozici jsou také na několika internetových stránkách). Ukázky z hornického slangu najdeme také v slangových slovnících Jaroslava Hubáčka, ve *Slovníku nespisovné češtiny* (2006) a dalších publikacích zabývajících se slangem.

⁴ Hrabák, J.: *Terminologický slovník hornický německo-český a česko-německý*. Praha: A. Haase 1888, s. 4.

⁵ Jangl, L.: Vývoj odborných hornických názorů do 18. století a začátky odborné literatury. Dostupné na <http://www.hornictvi.info/cteni/odborlit/odborlit.htm> [cit. dne: 30. 9. 2016]

3 Výzkum na Dolech Bílina

Náš výzkum měl několik cílů. Chtěli jsme zjistit, jak pracovníci Dolů Bílina rozumí námi vybraným profesním výrazům, stanovit četnost jejich užívání, najít co nejvíce každodenně užívaných výrazů a zjistit nové výrazy, které pracovníci Dolů Bílina pravidelně užívají, ale nebyly doposud zapsány v žádném slovníku. Hlavním přínosem tohoto výzkumu se měl stát Slovník sebraných profesních výrazů pracovníků Dolů Bílina.

Hlavní výzkum byl rozdělen na dvě části – výzkum formou dotazníku a rozbor mluvených a psaných projevů.

4 Dotazníkové šetření

Dotazník vycházel z lexikálního materiálu Janglova *Hornického slovníku* z roku 1986 a Hubáčkovy knihy *O českých slanzích* z roku 1981. Vzhledem k tomu, že obě knihy se zabývají hornickou mluvou všeobecně – obsahují výrazy celé řady hornických odvětví – konzultovali jsme výběr slov s pracovníky Dolů Bílina, kteří nám pomohli vybrat slova, která se užívají nebo užívala při těžbě uhlí. Nerozlišovali jsme však místa výskytu jednotlivých výrazů, proto se v dotazníku objevila slova užívaná na Jáchymovsku, Ostravsku, Kladensku a na dalších místech spojených s těžbou hnědého uhlí. Na Dolech Bílina se v současnosti těží povrchově. V dotazníku se však vzhledem k historii těchto dolů a vzhledem ke stáří a různorodým zkušenostem pracovníků objevují i slova z těžby hlubinné. Částečně i proto, že některá slova z hlubinné těžby se dodnes užívají i v těžbě povrchové, jelikož během těžby na povrchu se stále objevují stopy po těžbě hlubinné (např. chodby a komory). Tato místa jsou zanesena v mapách, a tak je mnoho pracovníků nuceno znát historické výrazy a porozumět jim. Mnoho výrazů také povrchová těžba přejala právě z těžby hlubinné.

Kromě profesních výrazů jsme do dotazníku zařadili i několik slov, která najdeme v SSČ a týkají se hornické profese (např. slovo fírat). Dotazník nám měl ukázat, jak respondenti znají významy jednotlivých výrazů, jaká užívají synonyma, a jak často tyto výrazy užívají. Dále měli respondenti za úkol uvést výrazy, které při své práci často používají, ale nejsou uvedeny v dotazníku.

Dotazníky byly zadány na těchto pracovištích:

Elektrikářské oddělení

Oddělení měřičů

Obsluha velkostrojů

Rekultivace

Ředitelství SD

Oddělení přípravy výroby

Technici

Úpravna uhlí Ledvice

Vzhledem k tomu, že na Dolech Bílina pracuje z celkového počtu zaměstnanců jen pětina žen, i dotazníky byly rozdány v tomto poměru. Nejvíce žen pracuje v provozu (15 dotazníků zadáno, 11 vyplněno), dále v kanceláři (10 dotazníků zadáno, 5 vyplněno), v kanceláři a provozu zároveň pracuje žen jen několik (5 dotazníků zadáno, 4 vyplněno). O vyplnění zbývajících 90 dotazníků jsme požádali muže (provoz – 55 zadáno, 46 vyplněno; kancelář – 12 zadáno, 8 vyplněno; kancelář a provoz – 23 zadáno, 19 vyplněno). Co se týče věku a počtu odpracovaných let byly dotazníky zadány čistě náhodně.

Slovníky, které jsme použili k sestavení dotazníku, byly napsány v osmdesátých letech, což není příliš dlouhá doba, tudíž jsme předpokládali, že respondenti budou znát většinu námi vybraných výrazů a alespoň k polovině z nich dokáží přiřadit synonyma.

S přihlédnutím ke změně užívané technologie jsme u některých výrazů předpokládali významové posuny a nižší až nulovou frekvenci užití určitých termínů a v neposlední řadě také mnoho výrazů nových, které nebyly dosud zaznamenány v žádném slovníku.

Očekávali jsme, že nejlépe porozumí pojímům pracovníci z provozu, nejhůře kancelářští pracovníci. Vyšší znalost jsme pak očekávali u pracovníků starších s delší praxí. Předpokládali jsme také znalost mnoha výrazů, ale nízkou až nulovou frekvenci užití vzhledem k zastaralosti či úplnému zániku některých výrazů.

Rozbor mluvených a psaných projevů

V mluveném projevu jsme analyzovali nahrávky z porad ředitelů, z porad Oddělení přípravy výroby, z každodenních raportů. Z těchto raportů jsme získali 29 profesionalismů, které nebyly v dotazníku (např. *dvojčata, hlína, fouknutí, ejhle, veverky, vyžehlit* aj.)

Stejně jsme postupovali i u psaných projevů – zápisů z porad, zápisů z *Dolových deníků* a *Mimořádných událostí*. Zde jsme získali dalších deset nových výrazů (např. *gumař, graf, krně, eriňák* aj)

Tvorba slovníku sebraných profesních výrazů užívaných na Dolech Bílina

Výsledkem jednotlivých výzkumů je heslář, do kterého jsou zařazeny výrazy, jež jsme získali.

Slovník je řazen abecedně. Za každým heslem je zapsán jeho význam, a to synonymem nebo opisem. V případě varianty je zapsána v závorce za heslem. Za vysvětlením hesla následuje (pokud bylo v uvedených slovnících nalezeno) slangové či profesní synonymum. Poté následuje pravděpodobný etymologický a slovo-tvorný rozbor slova. Slova, která pocházejí z cizího jazyka, jsme porovnali s cizojazyčnou variantou v překladových slovnících. Pokud nám nebylo zcela jasné, odkud slova pocházejí, vykonstruovali jsme vlastní řešení.

V závěru hesla je vždy zapsáno, jak jsme heslový materiál získali, a zda již bylo zapsáno i v jiných slovnících. V případě zadání hesla dotazníkem není tato informace nutná, protože dotazník byl sestaven pomocí slovníků. V některých případech se u hesla objevuje i odkaz k jiným slovníkům.

Výsledný heslář neobsahuje pouze hornický slang. Dotazníky vyplňovali pracovníci různých odvětví, proto zde najdeme i slangy jiných odvětví. Vzhledem k tomu, že výzkum se zabýval jazykovým materiálem všech pracovníků Dolů Bílina, do slovníku jsme je zařadili.

Získané výrazy byly konfrontovány se slovníky uvedenými v užití literatuře (viz seznam literatury).

5 Výsledky výzkumu

Z dotazníků vyplynulo, že v průměru zná každý pracovník zhruba 35 ze zadaných 77 výrazů. Původně jsme očekávali lepší výsledek, ale musíme uznat, že všechny slovníky byly napsány téměř před třiceti lety a od té doby se mnohé změnilo. Těží se jinými způsoby, téměř zanikla hlubinná těžba, na doly pronikají stále novější technologie a profesní mluva je stejně jako ostatní složky jazyka velmi dynamická. Musíme přihlídnout i k tomu, že slovníky obsahují hornické výrazy z území celé republiky, a tak se v dotazníku objevily i výrazy, které se užívaly a užívají spíše na Ostravsku, Jáchymovsku, Kladensku, atd. Jedním z aspektů nízkého porozumění je také neochota, spěch a nepečlivost některých respondentů.

Téměř všichni zaměstnanci rozuměli slovům: *parták a štajgr, šachták, hunt, sfárat, vyfárat, jáma, luftšachta, cáchovačka, fáračky, fasunk, fedrák a šichtař*. Takřka nulová znalost se objevila u výrazů: *rulkař, štemajzn, póрмаšinka, félovat, klaznovat, flec, couk, celík, perkoví, piloch a fristunk*.

Výrazům nejlépe rozumí vysokoškolsky vzdělaní pracovníci, o něco lépe jsou na tom s porozuměním ženy, kterých je však na DB velmi málo, proto nemůžeme tento výsledek považovat za adekvátní. Zajímavé je, že na porozumění výrazů téměř neměl vliv věk ani délka pracovní praxe. Co se týče užívání synonym, předpokládali jsme, že respondenti zadají synonyma alespoň u poloviny výrazů, ani tato hypotéza se však nepotvrdila. V průměru zaměstnanci zadali synonyma pouze u 8 výrazů, o něco lépe na tom byly vysokoškolsky vzdělané ženy, které v průměru vyplnily synonyma k 15 výrazům, muži vysokoškoláci znali synonyma zhruba u 12 slov. Větší znalost slov se stejným nebo podobným významem se prokázala u mužů. Nejvíce synonym zaměstnanci zadali ke slovům: *cáchovačka, šichta a parták*.

Kategorii frekvence užívání výrazů musíme považovat za nejvíce zkreslenou. Mnoho pracovníků tuto položku vůbec nevyplnilo. Mezi nejčastěji užívané výrazy patří: *fedrák, parták, sachťák, šichtař, štajgr, zakladač, hunt, fedrovat, jáma, ořech, prádlovina, cáchovačka, fáračky, fasunk a tuplovka*.

Podarilo se nám nashromáždit 188 profesionalismů, z nichž 23 nebylo v tomto významu zapsáno v žádném z užitých slovníků, jedná se tedy o neosémantismy, dalších 37 jsme nenalezli v žádném z užitých slovníků ani pod jiným významem, jedná se tedy o výrazy nové, dosud zřejmě v žádném slovníku nezapsané. Je třeba znovu zmínit, že na Dolech Bílina

najdeme několik pracovních oborů, proto se ve slovníku neobjevují pouze slova z hornického prostředí. Mnoho profesních výrazů postupem času proniklo do spisovné češtiny, proto ve slovníku najdeme i slova zapsaná ve *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost*.

U každého hesla jsme napsali jeho význam, slangové či profesní synonymum, pokud se jednalo o přejímku z cizího jazyka, tak jsme zapsali jeho původ, dále jsme se pokusili o etymologický a slovtvorný rozbor každého slova. Nejvíce výrazů pochází z cizího jazyka, většinou se vzhledem k poloze Dolů Bílina jedná o němčinu. Domácí pojmenování vznikla nejčastěji univerbizací, metonymií a metaforou.

Zřejmě se nám nepodařilo shromáždit všechny profesní výrazy, které zaměstnanci Dolů Bílina běžně užívají. Zpětně bychom mnoho věcí udělali jinak. Například bychom oslovili větší vzorek respondentů, vzhledem k neochotě vyplňování dotazníků nám mj. chybí pracoviště autodopravy a dílen, máme jen několik vyplněných dotazníků z úpravny uhlí. Také bychom jasněji vysvětlili v dotazníku, že nás zajímají všechny profesionalismy, nejen ty, které se týkají hornictví. Přesto si myslíme, že náš slovník je velmi obsáhlý a jistě je pro výzkum profesních výrazů velkým přínosem. Výzkum proběhl v roce 2011, tudíž je stále aktuální.

Nalezené neosémantismy:

autobus, bačkora, banko, bazén, dvojčata, ejhle, fibr, fouknutí, gumař, hrnec, chobot, káčko, kruhadlo, kšandy, necky, pasovka, pata, rukovat, vana, vláček, vrták, vyžehlit, zakladač.

Nalezené neologismy:

bárka, bárkovat, baufíra, berma, bigon, eriňák, frýštyk, hloubkáč, housenice, hrnec, jít na skrápění, klouzák, kokoí, léflštýl, lufika, planýrka, poháněčka, provozák, prašák, přestavbář, přípravář, rajtpinda, rakovat, refundačka, rukovačka, spojovák, střídač, šlapy, štajgrovat, štupan, štýfle, trégr, trhačky, turas, uhlenka, véverky, vraťák.

Ukázka hesláře

bazén – *jímka čerpací stanice naplněná vodou*

- synonymum – nenalezeno
- podstatné jméno *bazén* pochází z francouzského *bassin* – vodní nádrž, miska, kotlina
- výraz uveden zaměstnanci (dotazník) – v tomto významu ve slovníkunenalezen

berma – *zvýšená pracovní pláň, odval, lavice (svahu), pracovní plošina řezu*

- synonymum – nenalezeno
- z německého *die Berme* – pracovní plošina řezu, odval, odsázka, lavice (svahu)
- slovo bylo přejato a přiřazeno k nejproduktivnějšímu ženskému vzoru žena
- výraz uveden zaměstnanci (dotazník) – nenalezen ve slovníku

bezpečák – *bezpečnostní technik*

- synonymum – nenalezeno
- slovo vzniklo univerbizací – bezpečnostní technik – bezpečák, tvoření: bezpeč- + konatelská přípona -ák
- výraz uveden zaměstnanci (dotazník) – nalezen ve slovníku

bigl (bigel) – *třmen nebo pojistná závora na vozíky v těžní kleci*

- synonymum – nenalezeno
- z německého *der Bügel* – třmen
- slovo bylo přejato a počestěno: ü > í
- výraz uveden zaměstnanci (dotazník) – nalezen ve slovníku
- bigon** – *kabina, pojízdná dílna, kabina na převoz lidí*
- synonymum – nenalezeno
- původ nejasný, zřejmě ze slova *bigoš* – označení příslušníka pozemního vojska, které údajně vychází ze slova *bigo* – bahno, *bigoš* byl tedy voják, který se válel v bahně, tito vojáci mívali vlastní zabahněné marinotky, které se nazývaly *bigony*
- podobnost zřejmě na základě zašpinění kabiny od bahna
- výraz uveden zaměstnanci (dotazník) – nenalezen ve slovníku
- blembák (plembák)** – *ochranná přilba, helma*
- synonymum – nenalezeno
- zřejmě jde o slovo onomatopoického původu
- tvoření: blemb- + přípona názvu prostředku činnosti -ák
- výraz uveden zaměstnanci (dotazník) – nalezen ve slovníku
- blenda** – *zástěna při sýpce, aby uhlí nepřelétávalo do závalu nebo zástěna proti létajícímu uhlí při střelení*
- synonymum – plenta
- z německého slova *die Blende* – stínítko, clona, slepé okno, zástěna, výklenek
- slovo bylo přejato: odsunuta německá koncovka -e a nahrazena nejproduktivnější českou koncovkou -a, tvoření: blend- + -a
- výraz zadán dotazníkem
- bonzovat** – *udávat*
- synonymum – práskat, prášit
- slovo se podle SNČ pravděpodobně rozšířilo z brněnského argotu, kde bývalo vedle *bonzovat* také *bomzovat*, dříve také *vomzovat*, což je z vídeňského argotického *womsen (wamsen)* - udávat, lhát
- podle SNČ pochybnosti o počátečním „b“ nejsou na místě, neboť něm. *wamsen* (tlouci, lhát) má v nářečích také podobu *bamsen* či *bomsen*, tvoření: bonz- + přípona řadící sloveso ke 3. slovesné třídě -ovat
- výraz uveden zaměstnanci (dotazník) – nalezen ve slovníku

Zkratky

SNČ – *Slovník nespisovné češtiny*

SSČ – *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*

Literatura

slovníky jako konfrontační materiál:

Filipec, J. a kol.: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia 2005.

Hubáček, J.: *Malý slovník českých slangů*. Ostrava: Profil 1988.

Hubáček, J.: *O českých slanzích*. Ostrava: Profil 1981.

Hubáček, J.: *Výběrový slovník českých slangů*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2003.

Hugo, J. a kol.: *Slovník nespisovné češtiny*. Praha: Maxdorf 2006.

Jangl, L.: *Hornický slovník: Zvláštní výrazy užívané v různých dobách při těžbě a zpracování nerostů*. Příbram: Hornická Příbram 1986.

Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. 3. vyd. Praha: Academia 1971.

Michalíček, V.: *Hornický německo-český a česko-německý slovník*. Most: Severočeské hnědouhelné doly 1986.

Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda 2001

Sochor, K.: *Hornický slovník terminologický*. Praha: SPN 1961

další literatura:

Čechová, M. a kol.: *Čeština - řeč a jazyk*. Praha: ISV 1996.

Hrabák, J.: *Terminologický slovník hornický německo-český a česko-německý*. Praha: A. Haase 1888.

NAD OTÁZKAMI SPISOVNÉ A OBECNÉ ČEŠTINY

Michal Schuster

Summary

The article deals with the issues of formal and general Czech language. The differentiation of Czech national language, the state and changes of its varieties, the dichotomic relation of formal and informal expressions with its differences are all topics that keep the interest of linguists and public peaked. The interest of informal variations of the national language reflects the inclination to the values associated with authoritative directions refusal, officiality or prescriptive approach to language study, largely characteristic for current postmodern times. The common communication language is animated. The tension between the formal language and common speech creates a field for style activity for national language varieties. A large acceptance of language tools from common Czech into the formal language would result in language nivelisation and the required variety of functional levelling would lower. It is indeed the formal language, the common code in Bohemia, Moravia and Salesia, that has always historically overlapped the language differences as a whole-nation medium. The charm of Czech language lies, among other things, in the wide scale of language tools originating from different varieties of national language.

Diferenciace českého národního jazyka, stav a proměny jeho variet, dichotomický vztah spisovného a nespisovného vyjadřování se svými odlišnostmi jsou tématy, která neustále vyvolávají zájem lingvistů i veřejnosti. Umístění komunikátu na ose spisovnost – nespisovnost vypovídá o jejich prestižnosti, oficiálnosti, veřejném či soukromém charakteru. Zájem o studium nespisovných útvarů národního jazyka v sobě odráží pro současnou postmoderní dobu charakteristický příklon k hodnotám spojeným s odmítáním autoritativních příkazů, oficiálnosti nebo preskriptivního přístupu ke zkoumání jazyka.

Někteří lingvisté (Petr Sgall, Jiří Hronek, Václav Cvrček) prosazují daleko zásadnější sblížení spisovné a nespisovné češtiny, než bývá obvyklé. A je otázka, zda je to vůbec potřebné? Uvedení lingvisté upozorňují na důležitost procesu postupného přechodu od zákazů a nařízení ke kvalifikovanému informování mluvčích o skutečném stavu mluvy, o rozdílu mezi hovorem v Čechách a na Moravě, o uskutečněných změnách v kodifikaci spisovného tvarosloví a perspektivách dalšího vývoje jazyka (Sgall – Hronek, 2014, Cvrček, 2008).

Obecná čeština a její postavení v jazykové teorii i praxi je už od 60. let 20. století životním tématem Petra Sgalla. Od této doby vzbuzuje téma polemiky lingvistů. Diskutují v odborných publikacích i v odborných časopisech *Český jazyk a literatura*, *Slovo a slovesnost* a *Naše řeč*.

Návrhy na větší pronikání obecněčeských jevů do spisovného jazyka a tím zmenšování rozdílů mezi spisovnou a obecnou češtinou shrnul Petr Sgall a Jiří Hronek ve své knize *Čeština bez příkras*, která vyšla ve druhém vydání v roce 2014. Není však jisté, zda autorům jde o jazyk běžné konverzace, nebo o ústní projevy vůbec (formální a oficiální), popřípadě i o texty písemné. Pokud ano, pak by se paradoxně zvětšil rozestup mezi jazykem mluveným a psaným, což by bylo v rozporu s jejich výše popsány snahami.

Je známo, že dělení národního jazyka na spisovnou češtinu a útvary nespisovné-se objevuje v konceptu jazykové kultury, který byl vypracován členy Pražského lingvistického kroužku ve 30. letech 20. století. Pojem *obecná čeština* pro běžně mluvený jazykový útvar Čech zavedl do lingvistiky Bohuslav Havránek v 60. letech 20. století. Tento nespisovný útvar, jehož základem je středočeský dialekt, se vyvinul v základní prostředek

běžné mluvy na území Čech a v západních částech Moravy. Jeho teritoriální i funkční platnost se podle Marie Čechové (2014, s. 57) paprskovitě rozšiřuje z centra do periferních oblastí na úkor dialektů a vytlačuje v některých funkcích i češtinu spisovnou (viz soukromá rádia a televize, tzv. bulvární tisk). Rozšiřuje se při ztrátě svých nejvýraznějších znaků, například „na začátku slova zčásti zaniká v- před o-: *ovce, obec*, ú- se nemění v ou-: *údolí, úroda*“ (Čechová, 2011, s. 24). Je velmi zajímavé, že termín *obecná čeština* nevešel do obecného povědomí uživatelů českého jazyka, přestože s ním po desetiletí pracují bohemisté domácí i zahraniční (Čmejrková – Hoffmannová a kol., 2011, s. 45).

Sbližování spisovné a nespisovné češtiny, resp. přijímání jevů z obecné češtiny do spisovné češtiny, podporují P. Sgall a J. Hronek dvěma základními argumenty. Prvním je, že běžně mluvený jazykový útvar Čech (Havránkovo označení *obecná čeština*) je pro mnohé uživatele jazyka základní podobou mateřštiny, tj. čeština bez „příkras“, tedy bez „strojenosti a krunýře jazykové správnosti“ zajišťovanou lingvisty a učiteli. Druhým argumentem je vysvětlení, že většinová část mluvčích v Čechách užívá obecnou češtinu v běžné mluvě. Spisovné vyjadřování znají ze školy, z četby, z médií a do jisté míry ho dovedou také aktivně uplatnit, kdykoli to považují za vhodné (Sgall – Hronek, 2014, s. 17).

Posouzení této vhodnosti se u jednotlivých mluvčích liší a často dochází ke střídání obou kódů, spisovné a obecné češtiny. Je však nutné se ptát, zda by obecněčeské prvky ve spisovné češtině přijala také většina uživatelů jazyka žijících na Moravě a ve Slezsku? Neztratil by pak spisovný jazyk svoji prestiž? Jednu z odpovědí nabízí B. Havránek, který v diskusi o obecné češtině v roce 1963 napsal, že by široké přijetí obecněčeských jevů za neutrální vedlo k nivelizaci jazyka a jazykové projevy by byly zbaveny potřebného stylově funkčního rozvrstvení (Havránek, 1963, s. 254–262).

V této souvislosti lingvisté pracují s pojmem *diglosie*. Diglosní jazykovou situaci poprvé charakterizoval Charles Ferguson v roce 1959 jako koexistenci funkčně se doplňujících útvarů v rámci jednoho jazykového společenství, z nichž jeden se považuje za vyšší (prestižnější, kodifikovaný, osvojovaný ve škole), druhý za nižší (převažující v běžné mluvené řeči). Pro situaci v češtině jde o spisovnou češtinu a obecnou češtinu a autoři používají pojem *přepínání kódů*, tedy přecházení z jednoho gramatického systému do druhého v řeči.

Aplikaci pojmu *diglosie*, tj. koexistence spisovného jazyka (vyšší variety) a obecné češtiny (nižší variety), na českou jazykovou situaci zvažoval František Daneš ve stati *Pojem spisovného jazyka v dnešních společenských podmínkách* z roku 1988 (Čmejrková – Hoffmanová a kol., 2011, s. 42–43). Podle Daneše (2009, s. 67) jde o důsledky toho, že spisovná čeština v podstatě neplní funkci dorozumivacího prostředku v běžných komunikativních situacích a tuto funkci nahradila tzv. konverzační čeština (Daneš, 2009, s. 126), tj. kombinace spisovných a nespisovných prvků.

O zmenšení rozdílu mezi kodifikací spisovné normy a živým mluveným jazykem se snaží čeští lingvisté už od 30. let 20. století (V. Mathesius, R. Jakobson a zejména B. Havránek). Upozorňovali na to, že spisovná norma není v kodifikačních příručkách přesně zachycována. Sgall a Hronek volají po vydání příručky, která by souborně uvedla všechny kodifikační změny. Prospěšná by byla především pro potřebu škol. Učitelé si však mohou změny v kodifikaci najít v dostupných kodifikačních příručkách. Závažnější však je současný chaos a neřízená tvorba učebnic různých nakladatelství a autorů. Žáci a učitelé nemají spolehlivé prameny, jež by je orientovaly (Čechová, 2014, s. 60). Podle Čechové navíc MŠMT neschválilo jako závazný dokument (jen doporučilo) seznam školské jazykovědné terminologie, který zpracoval odborný tým. Žáci a učitelé tak v tomto bodě nemají minimální jistotu, že dodržují standard, resp. normu (s. 61).

Podle Petr Sgalla a Jiřího Hronka by měly patřit do hovorové vrstvy spisovného jazyka varianty obecněčeských jevů: *bychom x bysme, ta malá města byla x ty malý města byly, ti dobří sportovci x ty dobrý sportovci*. Tomuto kroku by mělo předcházet vysvětlování a přesvědčování uživatelů jazyka. Navrhují prodiskutovat také tvary: *lidma, pane Novák, velkej mrak, čerstvý mlíko, bratrových bytu, dýl* aj.

Snaží se, aby se hovorová vrstva spisovného jazyka co nejvíce přibližovala běžné mluvě tím, že se vyhne prostředkům knižním a naopak přijme i značnou část jazykových prostředků dosud chápaných jako nespisovné. Z tohoto pohledu by se čeština vyrovnala s téměř diglosní jazykovou situací, na straně druhé by se ale

prohloubil protiklad spisovné češtiny psané a mluvené. Přiznání spisovnosti tvarům z obecné češtiny se v současnosti jeví spíše jako neuskutečnitelné. To ale neznamená, že se tak nemůže stát v budoucnosti, zvláště v případech, kdy spisovná čeština nemá neutrální prostředek bez příznaku knižního. Na to upozornil Alexandr Stich na konferenci v Ústí nad Labem v roce 1980 (Sgall, 2011, s. 224).

Sgall a Hronek (2014, s. 24) uvádějí příklady: *bychom* je knižní *x bysme* se považuje za nespisovné, tj. chybí neutrální prostředek pro podmiňovací způsob v 1. osobě množného čísla, *lidmi, ženami, jarními, těmi* je knižní *x tvary na -ma* jsou nespisovné, chybí neutrální tvar 7. pádu množ. č., *ti dobří (herci)* je v Čechách knižní *x ty dobrý* je nespisovné, chybí neutrální výraz pro 1. pád množ. č. mužského životného rodu u přídavných jmen a zájmen, *všetchna velká města byla poškozena* je knižní *x všechny velký města byly poškozeny* je nespisovné, neexistuje neutrální podoba 1. a 4. pádu množ. č. středního rodu přídavných jmen. J. Vachek upozornil, že slabý nádech knižnosti mají tvary jako *čerstvého mléka*.

Nevedl by ale zásadnější pokus o sblížení spisovného jazyka s jazykem běžné mluvy k destabilizaci spisovné normy? Sgall a Hronek navrhuji možné řešení situace: za spisovné jako dubletní by se uznaly podoby jazykových prostředků z běžné mluvy. K tomu má sloužit přechod od termínu kodifikované spisovnosti k pojmu standardního vyjadřování písemného a hovorového. Tím by ale výrazně narostl počet dublet, jazyk by byl ještě více rozkolísaný a složitější pro jeho rodilé uživatele i pro cizince, kteří se učí česky.

V takové jazykové situaci by nechtěl být významný lingvista F. Daneš učitelem (Daneš, 1992–1993, s. 181) a ptá se, jak by učitelé ovlivňovali veřejné jazykové mínění ve prospěch obecné češtiny? Přitom směr jazykové kultury je už od 30. let 20. století tradičně daný Pražským lingvistickým kroužkem – vést k vyšší jazykové kultuře cestou porozumění jazyku, z vědomí odpovědnosti k národnímu jazyku.

Podle J. Hůrkové používání spisovného jazyka vede k jisté (i podvědomé) snaze o formální vytříbenost mluveného projevu, k podvědomému dodržování alespoň základních pravidel české spisovné výslovnosti (Hůrková, 1992–93, s. 12). Proto i pro učitele by mělo být používání spisovného jazyka při všech jeho výchovných působení závazné. V. Šmilauer (1969, s. 137) k tomu v *Profilu češtináře* píše, že „zanedbává-li (učitel) jazykovou výchovu, demoralizuje-li žáky svým špatným příkladem nebo kapituluje-li zbaběle před náporom nekulturního opovrhování spisovným jazykem, pak je učitel špatný, hodný hlubokého opovržení“.

Překážkou pro větší pronikání obecné češtiny do spisovného jazyka ale zůstává i její územní rozšíření. Obecná čeština je nyní rozšířena na území Čech a v některých západních částech Moravy (proniká i do běžné mluvy ve velkých moravských městech – v Brně a v Olomouci). Na ostatním území Moravy a Slezska, kvůli vlivu tamních interdialektů a dialektů, bývá obecná čeština, i přes svůj narůstající vliv (například i působením celostátních masových médií), stále pocíťována jako jazykový útvar lokálně podmíněný.

Jiná, poměrně radikálnější řešení nabízejí stoupenci tzv. Konceptu minimální intervence (Cvrček, 2008), kteří odmítají teorii jazykové kultury, zavádí termín normativ, který zahrnuje pojmy norma i kodifikace. Pracují s územ, tedy s tím, co je běžné v řečové praxi a co je zachyceno Českým národním korpusem. Většinový úzus považují za kritérium kodifikace. M. Čechová si tedy klade otázku, zda rozhodující by tedy měla být masovost? (Čechová, 2008).

Tzv. Koncept minimální intervence předpokládá pluralitní kodifikaci, která by byla doporučující a působila by na zmenšení intervenčního tlaku preskriptivní kodifikace. „Je paradoxní tvrdit, že není důvod, proč by lingvistika měla zasahovat do vývoje jazyka svými intervencemi, a zároveň mluvit o kodifikaci, třeba jen doporučující,“ píše M. Čechová ve sborníku z VII. Mezinárodního sympozia o češtině jako cizím jazyku v roce 2014 s tím, že dnešní kodifikace rozhodně není příkře direktivní. Příkazovou kodifikaci už v 50. letech 20. století odmítal M. Dokulil a další lingvisté, kteří se snažili více sblížovat spisovné a běžné vyjadřování, což vedlo k přijetí teorie variant ve spisovném jazyce (viz A. Jedlička).

Lingvisté, kteří prosazují minimální intervence do jazyka, odmítají pojem spisovnosti jako nedefinovaný a používají neurčitý termín jazyk standardní, který počítá s variantami prostředků pro komunikační situace. Uživatel jazyka by si tedy měl osvojovat kodifikaci několik, přinejmenším dvě: volnější hovorovou/standardní

a stylově vyšší? Nebyla by situace pro uživatele, kteří se neorientují ani v současné jedné kodifikaci, ještě složitější? Přitom v současné kodifikaci jsou i prostředky variantní (dublety, triplety).

Kouzlo češtiny mimo jiné spočívá v široké škále jazykových prostředků z různých variet národního jazyka. Lze souhlasit i s názorem Ondřeje Hausenblase (Hausenblas, 2012), že lingvisté, kteří se domnívají, že společným jazykem může být obecná čeština, se vědomě nebo podvědomě snaží její funkční a územní omezenost ignorovat. Akceptováním obecné češtiny by nebyl splněn ani jejich prohlašovaný cíl – odstranění „diktátu“ jazykovědců. „Namísto tohoto diktátu ... by se zavedl diktát geografické příslušnosti: Češi z království vnutí svou jazykovou normu Čechům z markrabství...“ (s. 795).

Péče o jazyk není jen záležitostí lingvistů, nýbrž každého jedince. S. Čmejková (1992) píše o verbální hygieně: člověk vystupuje vzhledem k jazyku jako jeho uživatel, ale může si počínat i jako tvůrce, pěstitel. Podle britské lingvistky Deborah Cameronové jsme všichni v skrytu duše verbálními hygieniky. Proto nesouhlasí s postulátem amerického lingvisty R. Halla (1950): „Leave your language alone“ (Nechte svůj jazyk na pokoji). Cameronová jej nazývá apokalyptickým a namítá, že implikuje „separování jazyka od jeho uživatelů“.

Postoj k spisovnému jazyku je závažnou otázkou i z dalšího pohledu – za poslední dvě století bylo ve spisovné češtině vytvořeno značné literární bohatství. Radikální změnou normy spisovného jazyka, kdyby vůbec byla přijata uživateli jazyka, by se celé toto kulturní dědictví během jedné generace stalo pouhou součástí archivu. K tomu B. Havránek v roce 1963 ve *Slově a slovesnosti* napsal: „Neznáme žádný vyspělý národ, který by svévolně provedl takové kulturní harakiri.“

Jaký tedy zvolit adekvátní přístup k současné jazykové situaci? Odpověď nabízí F. Daneš. V knize *Kultura a struktura českého jazyka* (2009) napsal, že by bylo prospěšné šířeji zkoumat nikoli obecnou češtinu, ale to, co se celkem vhodně nazývá neutrálně „běžný mluvený jazyk“ a zjišťovat, jakých prostředků se v něm užívá a čím bývá jejich volba a kombinace ovlivňována. Tento přístup např. zvolily S. Čmejková a J. Hoffmannová v odborných publikacích o mluvené češtině.

Na závěr zmíníme tezi významných lingvistů J. Běliče, B. Havránka a A. Jedličky, kterou napsali v roce 1961 ve *Slovu a slovesnosti* jako odezvu na první vystoupení P. Sgalla o obecné češtině a jejího poměru ke spisovné češtině: „Historie ukazuje, že rozvoj spisovného jazyka a obecné češtiny se navzájem nevylučují, nýbrž probíhají ve vzájemné souvislosti. Stejně tak působení spisovného jazyka na obecnou češtinu i jiné útvary nespisovné a naopak je vzájemné.“

Péče o kultivování jazyka a řeči je úkolem lingvistů, kultivace řeči i učitelů - a to systematickou systémovou výukou a výchovou. Vzdělaný, vyspělý uživatel jazyka by měl vědět, zda se odchyluje ve veřejných oficiálních projevech od kodifikované normy, od zvyklostí přijímaných většinou kulturních nositelů jazyka.

Jazyk běžné komunikace je v pohybu, tak jako společenství lidí, kteří mluví česky. Napětí mezi spisovným jazykem a běžnou mluvou vytváří pole pro stylovou aktivitu pro variety národního jazyka. To potvrzuje i názor B. Havránka, že by široké přijetí jazykových prostředků z obecné češtiny do spisovného jazyka vedlo k nivelezaci jazyka a snížila by se potřebná možnost stylově funkčního rozvrstvení. Je to právě spisovný jazyk, společný kód v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, který jako celonárodní útvar česko-moravsko-slezské jazykové rozdíly v historii překlenuvalo a dosud překlenuje.

Literatura

BĚLIČ, J. – HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A. – TRÁVNÍČEK, F. (1961): K otázce obecné češtiny a jejího poměru k češtině spisovné. *Slovo a slovesnost*, ročník 22, číslo 2, s. 98–107.

BĚLIČ, J.: Současná vývojová dynamika uvnitř českého jazykového celku. In: *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů*, Praha: Academia, 1978, s. 15–25.

CVRČEK, V. (2006): Za ještě tvrdší kodifikační diktát? *Naše řeč*, ročník 89, ročník 1, s. 26–29.

CVRČEK, V. (2007–2008): Ke způsobu vedení diskuze o spisovné češtině. *Český jazyk a literatura*, ročník 58, číslo 1, s. 26–30.

- CVRČEK, V. (2008): Koncept minimální intervence. *Slovo a slovesnost*, ročník 69, číslo 4, s. 285–292.
- CVRČEK, V. a kol.: *Mluvnice současné češtiny I*. Praha: Karolinum, 2015.
- CVRČEK, V.: *Teorie jazykové kultury po roce 1945*. Praha: Karolinum, 2006.
- ČECHOVÁ, M. – KRČMOVÁ, M. – MINÁŘOVÁ, E.: *Současná stylistika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008.
- ČECHOVÁ, M.: Kodifikace češtiny i z pohledu cizinců. In: *Čeština jako cizí jazyk, Materiály ze VII. Mezinárodního symposia o češtině jako cizím jazyku*, Praha: Univerzita Karlova, 2014, s. 57–62.
- ČECHOVÁ, M.: *Řeč o řeči*. Praha: Academia, 2012.
- ČERMÁK, F. (1992–1993): Jak Češi mluví (ale méně už píšou). *Český jazyk a literatura*, ročník 43, číslo 7–8, s. 177–179.
- ČERMÁK, F.: *Jazyk a jazykověda, přehled a slovníky*. Praha: Karolinum, 2011.
- ČERMÁK, F.: *Jazyk a slovník, vybrané lingvistické studie*. Praha: Karolinum, 2014.
- ČMEJRKOVÁ, S. – HOFFMANNOVÁ, J. – KLÍMOVÁ, J. (eds.): *Čeština v pohledu synchronním a diachronním*. Praha: Karolinum, 2012.
- ČMEJRKOVÁ, S. – HOFFMANNOVÁ, J. a kol.: *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia, 2011.
- DANEŠ, F. (1969): Kultura mluvených projevů. *Naše řeč*, ročník 52, číslo 2–3, s. 95–109.
- DANEŠ, F. (1977): K dvěma základním otázkám kodifikace. *Naše řeč*, ročník 60, číslo 1, s. 3–13.
- DANEŠ, F. (1992–1993): Čeština bez příkras a čeština v plné kráse. *Český jazyk a literatura*, ročník 43, číslo 7–8, s. 180–183.
- DANEŠ, F. a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia, 1997.
- DANEŠ, F.: *Kultura a struktura českého jazyka*. Praha: Karolinum, 2009.
- DANEŠ, F.: Pojem „spisovného jazyka“ v dnešních společenských podmínkách. In: *Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe*. Praha: PF UK, 1988, s. 21–28.
- HAUSENBLAS, O. (2012): Spisovnost je kultivovanost je myšlení. In: Čmejrková, S. – Hoffmannová, J. – Klímová, J. (eds.): *Čeština v pohledu synchronním a diachronním*. Praha: Karolinum, 2012, s. 795–800.
- HAVRÁNEK, B. (1963): Na závěr dvouleté diskuse o obecné a hovorové češtině. *Slovo a slovesnost*, ročník 24, číslo 4, s. 254–262.
- HLAVSOVÁ, J. (2007): Na okraj nové práce o teorii jazykové kultury. *Naše řeč*, ročník 90, číslo 3, s. 150–153.
- HOFFMANNOVÁ, J. a kol.: *Stylistika mluvené a psané češtiny*. Praha: Academia, 2016.
- HŮRKOVÁ, J. (1992–93): Mluvní výchova a úloha tzv. mluvního vzoru. *Český jazyk a literatura*, ročník 43, číslo 1–2, s. 9–13.
- CHLOUPEK, J. a kol.: *Stylistika češtiny*. Praha: SPN, 1990.
- CHÝLOVÁ, H.: *Rozmach češtiny ve 20. století*. Plzeň: ZČU, 2013.
- JANOVEC, L. (2007): K projevům jazykových vývojových tendencí v současné češtině. *Naše řeč*, ročník 90, číslo 2, s. 57–66.
- JEDLIČKA, A. (1950): Zjišťování mluvnické normy soudobé spisovné češtiny. *Naše řeč*, ročník 34, č. 7–8, s. 121–132.
- JEDLIČKA, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. 2. vyd., Praha: UK, 1978.
- JELÍNEK, M. (2006): O kodifikaci spisovné češtiny. *Naše řeč*, ročník 89, číslo 1, s. 30–32.
- JIRÁK, J. (2006): Diskuse o užívání spisovné češtiny z hlediska medializace veřejné a soukromé komunikace. *Naše řeč*, ročník 89, číslo 1, s. 15–20.
- KRAUS, J. a kol.: Současný stav a vývoj perspektivy kodifikace spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost*, ročník 42, 1981, číslo 3, s. 228–238.
- MINÁŘOVÁ, E.: *Stylistika pro žurnalisty*. Praha: Grada Publishing, 2011.

- MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J. (1997): Čeština spisovná, hovorová, obecná ... a hlavně mluvená (v současné komunikaci a v současném výzkumu). *Slovo a slovesnost*, ročník 58, číslo 1, s. 42–54.
- NEBESKÁ, I. – HOMOLÁČ, J. (2000): Příspěvek ke kritické analýze pojmu jazyková norma. *Slovo a slovesnost*, ročník 61, číslo 2, s. 102–109.
- SGALL, P. – HRONEK, J.: *Čeština bez příkras*. 2.vyd., Praha: Karolinum, 2014.
- SGALL, P. (2006): Poznámka k pojmu hyperkorektnost. *Naše řeč*, ročník 89, číslo 1, s. 21–25.
- SGALL, P.: *Jazyk, mluvení, psaní*. Praha: Karolinum, 2011.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2010.
- STICH, A.: Česká spisovnost a nespisovnost – kořeny a přítomnost (Naše pohledy k češtině 17. a 18. století). In: Jančáková, J. – Komárek, M. – Uličný, O.: *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha: FF UK, 1995, s. 49–56.
- ŠMILAUER, V.: Profil češtináře. In: *Kultura českého jazyka*. Liberec: Severočeské nakladatelství, 1969, s. 137.
- ŠTÍCHA, F.: *O nepřesnosti našeho vyjadřování, jazyk jako produkt intuitivního myšlení*. Praha: Academia, 2016.

TABU A TĚLESNOST JAZYKOVÝCH OBRAZŮ SMRTI VYBRANÝCH VÝZNAMNÝCH ČESKOSLOVENSKÝCH PREZIDENTŮ V DOBOVÝCH PERIODIKÁCH

Lukáš Zábranský, Lucie Hrašová

Summary

The psysical and political taboo of the linguistic picture of Emil Hacha's death is most likely an evidence of the concerns that the editors would not have been able to deal with his death. In the press the physicality of the dying president Edvard Benes is a subject of a taboo periphrasis, the real cause of his death is not revealed. The structure of the posts on K. Gottwald's death is part of the propaganda, the prints contain identical articles with taboo periphrases, generalizations and metaphors. The cause of death is published only in one article by Svobodne Slovo.

1 Úvod

1.1 K metodologii analýzy

Tabu a tělesnost v jazykových obrazech smrti (dále JOS) vybraných významných československých prezidentů byly zkoumány ve vybraných dostupných dobových českých periodikách (*Rudém právu*, *Svobodném slovu*, *Lidových novinách* a *Mladé frontě*). V tematicky se vztahujících článcích ke smrti těchto významných osob české národní politiky a pohřebním rituálům s tím spojených, jsou verifikovány vybrané relevantní metody kognitivní lingvistiky / jazykového obrazu světa, ve kterých se proces tabuizace odráží. Za nejdůležitější v daném materiálu z hlediska tělesnosti a tabu autoři považují tyto aspekty: konceptuální metafory, typ rámcování / kategorizace, opozici vlastní versus cizí, zejména však zkoumání stereotypů a politické morálky (konzervativní versus progresivní – tzv. model morálky přísného otce versus model pečovatelský).

Aplikací teorie konceptuální metafory se jeden z autorů zabýval již ve studiích věnovaných staroslověnským rukopisům¹ a moderní české literatuře². Možnosti a limity takového postupu se ukazují jako velmi různorodé, výchozí sekundární literaturu a její využitelnost analyzuje v uvedených studiích. Komplexnost metaforických konceptů vyplývá zejména ze spojitosti lidského vědomí, proto metafora jako taková není jen záležitostí jazykové formulace³. Jeden z autorů se již zabýval komplexně jazykovým obrazem smrti výrazných československých prezidentů⁴, kteří působili v období přelomových etap politického vývoje⁵. Uvědomujeme

¹ ZÁBRANSKÝ, L. (2013a): K metaforám v Mariánském kodexu z hlediska kognitivní lingvistiky. *Bohemica Olomucensia* 5, č. 2, s. 113–124.

² ZÁBRANSKÝ, L. (2013b): K metaforám v Babičce po pitvě z hlediska kognitivní lingvistiky. *Slavia Occidentalis* 70, č. 1, s. 147–166.

³ D. Draaisma analyzuje metafory umělých pamětí a jejich zpětný vliv na naše myšlení: CD, magnetofony, gramofony, video, počítačové paměti, hologramy, fotografie a přesvědčivě odpovídá na otázku, co při všech změnách metafor zůstává v lidstvu neměnné (Draaisma, 2003).

⁴ Analýze JOS prezidenta E. Beneše se jeden z autorů věnoval ve studii: ZÁBRANSKÝ, L. (2015): Jazykový obraz smrti Edvarda Beneše v českém tisku v kontextu JOS dalších významných československých prezidentů. *Bohemica Olomucensia* 7, 2015, č. 3–4, s. 71–92.

⁵ Analýze JOS prezidentů G. Husáka a V. Havla se již komplexně a širěji věnoval ZÁBRANSKÝ, L. (2014): Jazykový obraz smrti Gustáva Husáka a Václava Havla v českém tisku. In: O. Orgoňová – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková (eds.), *Jazyk a jazykoveda v interpretácii*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislavě, s. 332–340.

si různé dobové kontexty přinášející odlišné jazykové obrazy světa, které jsou v určitých aspektech stěží srovnatelné, stejně tak bereme v úvahu i různorodost autorů článků. Z kognitivního hlediska je tedy vyloučena koncentrace na samostatného, individuálního tvůrce-redaktora, ale jedná se o jazykový obraz tvořený velkou skupinou pisatelů (nejen redaktorů, ale též spisovatelů, básníků, politiků).

1.2 Tabu a jeho vymezení ve studii

Tabu je vymezeno v práci jako lingvistický (sociologický i psychologický) termín označujících pojmenování jevu, který je vyjmut ze všedního užívání, který označuje něco nedotknutelného, zapovězeného (pod trestem nejrůznějšího charakteru). Toto tabu se jazykově může tematice jazykového obrazu smrti významných prezidentů na materiálu dobových novin projevovat nejrůznějším způsobem: 1) zamlčením informací v textu; 2) obraznými prostředky (konceptuálními metaforami, metonymiemi, prolínáním prostorů atp.); 3) opisem (tabuová generalizace, tabuová větná perifráze, *captatio benevolentiae* – může být současně hodnoceno jako součást skupiny první), zmírňováním intenzity (eufemismy) a cizími slovy / výpůjčkami; 4) vnitřními jazykovými změnami ve slovech, které mění z etymologického hlediska slovo pro uživatele z popisného na značkové. Pracovně do této skupiny řadíme tyto jevy, např.: epenteze, proteze, haplogie, elize, apokopa, synkopa, afereze, metateze a další. Tabu tak pojímáme v tématu široce. Ve výzkumu jsme se soustředili na první tři vymezené skupiny z důvodu rozsahu a ucelenosti studie.

2 Tabu a tělesnost jazykového obrazu smrti v dobových periodikách vybraných československých prezidentů

2.1 Emil Hácha

2.1.1 Emil Hácha a kontext jeho úmrtí

Emil Hácha zaujímá výjimečné místo v množině vybraných / zkoumaných jazykových obrazů smrti prezidentů. V úřadu prezidenta Československé republiky byl jako třetí v pořadí (po abdikaci Edvarda Beneše dne 5. 10. 1938) jen několik měsíců: od 13. 11. 1938 do 14. 3. 1939. Jako jediný z československých prezidentů poté zastával úřad v době druhé světové války a byl podřízen vyšší politické instanci v době, kdy bylo československé území rozděleno na dva oddělené správní celky: E. Hácha vykonával funkci jako prezident Protektorátu Čechy a Morava v období 15. března 1939 až 9. května 1945. Umírá několik týdnů po konci druhé světové války ve vězeňské nemocnici na Pankráci (27. 6. 1945), a tak nemohl být – na rozdíl od svého slovenského protějšku Jozefa Tisa (popraveného 19. 4. 1947 v Bratislavě) – souzen za kolaboraci s nacistickou Německou říší.

2.1.2 Emil Hácha – tabu a tělesnost v jazykovém obrazu smrti dobových periodik

Tabuizovaný jazykový obraz smrti prezidenta Emila Háchy jsme zkoumali v dostupných dobových periodikách. V kontextu JOS ostatních zkoumaných významných prezidentů přelomových epoch bylo nezbytné se držet reprezentativních periodik, z nich byly dostupné (bez několika málo nezveřejněných / nedochovaných výtisků) dvě: *Svobodné slovo* a *Rudé právo*, obě periodika od 16. května roku 1945. Příspěvky s tematikou umírání, smrti a pohřebního rituálu Emila Háchy a dalších významných osob tehdejší politické scény byly excerpovány z uvedených zdrojů s časovým vymezením dle středy 16. května do neděle 15. července 1945 včetně. Rozsah tehdejších vydání zabírá 4–6 stran. Kontextem tabuizované smrti Emila Háchy („mlčení“ v textu) je zejména v přímém protikladu masivní prezentace jazykového obrazu smrti básníka Josefa Hory. Dále se ve zkoumaném období vyskytuje široká prezentace osobnosti prezidenta Edvarda Beneše, ale taktéž ve vydáních čteme zprávy o obětech povstání českého lidu na konci války, oznámení o četných úmrtích osob vracejících se z koncentračních táborů, zprávy z války s Japonskem (nejčastěji: která území byla bombardována, která osvobozena).

2.1.2.1 Emil Hácha – tabu a tělesnost v jazykovém obrazu smrti deníku *Rudé právo*

Rudé právo poskytuje jasně čitelný jazykový obraz smrti Emila Háchy a dalších významných postav. Svět je tu rozdělen bipolárně na dobré a špatné, zjednodušování doprovází zároveň minimalizace prostoru věnovaná „těm druhým“. Prezidentu E. Háchovi je věnována pouhá jedna zpráva – ta vyšla 1. července 1945 na straně 3. Není referováno ani o zatčení protektorátní vlády včetně E. H., ani o následných podmínkách internace či o zdravotním stavu nemocného. Před úmrtím se v *Rudém právu* nevyskytuje popis zdravotního stavu exprezidenta Háchy. Tělesnost, příčina i okolnosti úmrtí včetně pohřebního rituálu jsou tabuizovány mlčením.

Taktéž tematika předchozího politického života E. Háchy je tabu. Jediný článek na stránkách *Rudého práva* ve zkoumaném období byl otištěn prvního července na straně tři v dolní části levého sloupce v rubrice Denní zprávy, která zahrnovala zprávy nejrůznějšího zaměření. Zpráva je psána stroze informačním slohovým postupem, není tu stopa po jakémkoliv hodnocení či tematických odbočkách. Nesetkáváme se tak s jakoukoliv metaforizací, prolínáním prostorů, stereotypy ani antropomorfizací. Okolnosti internace, příčina úmrtí a detaily pohřebního rituálu nejsou zmíněny. Taktéž chybí jakýkoliv pokus bilancovat význam a skutky této stěžejní osobnosti pomnichovského domácího politického života, s největší pravděpodobností se tak děje z obav, že by snaha zúčtovat s nedávnou národní minulostí skončila naprostým fiaskem. Další pravděpodobné důvody: nedostatek odstupe / nadhledu; nedostatek materiálů umožňujících podat ucelený obraz šestiletého působení E. Háchy v nejvyšší tuzemské národní politické funkci. Obraz takto podaný jednou periferní zprávou na straně druhé nejenom že není otevřeně nepřátelský, ale ani nepodává postavu jako kontroverzní / diskutabilní. Veškeré politické činy prezidentského období Emila Háchy jsou pro redaktory tehdejšího *Rudého práva* tabu.

2.1.2.2 Emil Hácha: tabu a tělesnost v jazykovém obrazu smrti deníku *Svobodné slovo*

Ve srovnání s *Rudým právem* poskytuje ve zkoumaném období *Svobodné slovo* bohatší materiál k analýze jazykových obrazů smrti Emila Háchy a Josefa Hory.

Jméno bývalého prezidenta Protektorátu dr. E. Háchy se ve zkoumaném období vyskytlo ve vydáních *Svobodného slova* celkem šestkrát, z toho pouze poslední zmínka se týká úmrtí a pohřebního rituálu. Ačkoliv jméno nepodléhá tabuizaci – jako je tomu v případě *Rudého práva* –, zároveň ani tu nedochází k úsilí redaktorů politika a jeho činy jakkoliv širě či hlouběji analyzovat. Již v prvním dochovaném výtisku *Svobodného slova* v databázi z 16. května dochází na titulní straně v článku *President dr. Eduard Beneš se vrací k přímé konfrontaci E. Beneše a E. Háchy*. Beneš je v závěru korunován metaforickou rostlinnou korunou, zatímco Hácha s protektorátní vládou je označen za zaprodance a loutku. Konceptuální metafora se zdrojovou rostlinnou doménou je typická pro křesťanský usedlý typ života, přirovnání práce člověka k ovocným plodům pramení v naší kultuře z novozákonního podobenství o stromu a jeho plodech (Mt 7, 15–20; k tomu Zábranský, 2013b, s. 158–159) a obsahuje důležitý morální aspekt Benešova snažení. Hácha je tabuově označen za zaprodance z hlediska pragmatiky nepřímou komunikační strategií a společně s protektorátní vládou je nazván loutkou a pohřebním stínem. Metafora loutky zapadá do množin konceptuálních metafor označujících osoby neplnohodnotné, manipulovatelné, deklasované v lidské kvalitě, samostatnosti a nezávislosti (Tokarski, 2014a, zejm. s. 35, 38–39). Velmi neotřelou je konceptuální metafora užitá zde ve formě sousloví: pohřební stín. Cílovou doménou bylo označit Háchu s protektorátní vládou jako pasivní svědky pohřbívání českých občanů, hlavním negativním příznakem je tu morbidita.

Z kognitivního hlediska je v tomto souboru nosný ještě článek *Nepřítel v nás* v *Svobodném slovu* ze dne 5. června (číslo 21, s. 1), pod kterým je uveden jako autor K. Nový. E. Hácha je na počátku článku zasazen do generické příběhové struktury E. H. PŘEVÁDÍ OBČANY PŘES PROPAST SMRTI. Metaforickými nosiči tabuizovaného noa jsou tu: převaděč a propast smrti. Protektorátní prezident je líčen jako dobrodruh či artista (metafora zapadá do množin označení neplnohodnotných osob díky nedůstojnému, nepodstatnému a zesměšňujícímu charakteru této práce: Tokarski, 2014a, zejm. s. 37), který převádí svěřence přes velmi nebezpečnou část životní cesty (vše je zasazeno do KM ŽIVOT JE CESTA, v této KM je pokračováno ve třetím odstavci).

Dvě zprávy (10. a 21. 6.) stroze a oficiálně referují o hospitalizaci E. Háchy v nemocničním oddělení a jeho zdravotním stavu prostřednictvím informačního slohového postupu. Ohledně tělesnosti Emila Háchy tu upozorujeme tabuovou generalizací. O parametrech špatného tělesného stavu se nic nedočteme. V první zprávě (*Protektorátní vláda je na Pankráci*) se dovíme pouze o hospitalizaci, ve druhé (*Němci soudili pod českým lvem*) je zcela vágním způsobem referováno o špatném zdravotním stavu dr. E. Háchy, evidujeme zásadní rozdíl např. s JOS E. Beneše v denním tisku, kdy bezprostředně před úmrtím se denně v tisku objevovaly lékařské zprávy zprostředkované ČTK s přesnými tělesnými údaji (Zábranský, 2015, s. 69, 71, 73). V rámci obsáhlého článku (*Revoluční činnost »vládního« vojska*) na čtvrté straně vydání *Svobodného slova* z 20. června je E. H. prostřednictvím epizody v protektorátní historii vládního vojska rámcován jako člověk charakterního činu. Samotný jazykový obraz smrti protektorátního prezidenta je líčen na slovo stejně jako v *Rudém právu* (v tentýž den – 1. července, též na třetí straně vydání a ve stejné rubrice „Denní zprávy“ v levém sloupci⁶), evidujeme tak v obou zprávách přítomnost náboženského aspektu a důraz na rodinné hodnoty v rámci konzervativní politické morálky.

Svobodné slovo představuje jazykový obraz smrti básníka Josefa Hory obšírněji než *Rudé právo*. Příspěvky lze pracovně rozdělit do dvou sérií. První skupina článků se objevuje ve dnech následujících po smrti J. H. (jedna 22. a dva 23. června 1945), druhá série článků je otištěna ve dnech pohřbu (28. a 29. června na titulní straně). Oběma skupinám předchází krátká zpráva o léčení J. H. v Borůvkově sanatoriu. Den po úmrtí J. H. podává na titulní a následující straně *Svobodné slovo* článek většího rozsahu s titulkem *Zemřel Josef Hora* opatřený masivním černým rámečkem a fotografií oficiálního charakteru zobrazující čelní portrét básníka. Článek obsahuje v první části exaktní informace o době a místě úmrtí, příčina smrti, resp. diagnóza, přesto zůstává nespécifikována.

2.1.3 Emil Hácha – tabu jeho konce po 9. květnu versus bezprecedentní líčení státního pohřbu básníka Josefa Hory

V přímé opozici k tabuizovanému obrazu úmrtí E. H. dochází ve zkoumaném období na stránkách *Rudého práva* i *Svobodného slova* k budování velkolepého jazykového obrazu smrti básníka Josefa Hory, který obsahuje parametry naprogramovaného průběhu státního pohřebního rituálu a je rámcován konzervativní politickou morálkou. V obou médiích je zdůrazněna symbolika rudé barvy, v *Rudém právu* navíc bílá (evokující básníkovu nevinnost ale konotující možnou tvůrčí sterilitu), zatímco ve *Svobodném slově* evidujeme tematizovanou černou (smutek) či modrou barvu (dělnická, resp. pracující třída). Na rozdíl od *Rudého práva* čteme ve *Svobodném slovu* v den rituálu také progresivní politickou morálku danou demokratickým rázem pohřbu (ta je ale konstruována uměle a neautenticky, neboť čtenář je v daných dnech současně na stranách tisku obeznámen s pokyny, které tuto atmosféru a složení auditoria vytvořily). Navíc se ve *Svobodném slovu* vyskytuje škála konceptuálních metafor, které zdůrazňují mužský šovinismus, rytířský étos, a které mají umocnit dojem vážnosti a velkoleposti obřadu.

2.2 Edvard Beneš – JOS „syna národa“, plnítele povinností a očekávání lidu na přelomu politických epoch

2.2.1 Smrt Edvarda Beneše v dobovém tisku

Analýzu jazykového obrazu smrti prezidenta E. Beneše v dobovém tisku z kognitivního hlediska podal již L. Zábranský (Zábranský, 2015, s. 60–78). Prezident E. Beneš zemřel 3. září 1948 večer. Jazykový obraz umírání a smrti ve třech dobových periodikách v období prvních dvou zářiových týdnů (1.–14. září) roku 1948 nese důležité příznaky. Edvard Beneš zaujímá důležité místo ve skupině JOS zkoumaných prezidentů. Období exilu za 2. světové války prožíval E. Beneš zejména v Londýně. Uvedenému období se žádné ze tří zkoumaných periodik nevěnuje, dochází k tabuizaci mlčením. Prezident Edvard Beneš zemřel 3. září 1948 v 18 hodin

⁶ Citace: „Úmrtí. Praha. 30. června. Ministerstvo vnitra sděluje, že dne 27. června 1945 zemřel v Praze dr. Emil Hácha. Před smrtí dostalo se mu posledního pomazání. U jeho lůžka dlela též jeho dcera Milada Rádlová. Zesnulý byl pohřben 30. června 1945 v rodinné hrobce.“

a deset minut. Jazykový obraz jeho smrti zkoumal L. Zábranský ve třech dobových periodikách: *Svobodném slovu*, *Lidových novinách* a *Rudém právu*, a to v časovém rozsahu vydání od 1. 9. (středa) do 30. 9. 1948 (čtvrtek).

2.2.2 *Svobodné slovo* – tělesnost smrti E. Beneše a tabuové mlčení o jeho exilu

Svobodné slovo obsahuje články a fotografie o JOS E. B. ve dnech 1.–14. září 1948, v dalších dnech se již nevyskytl ani jeden článek s podobnou tematikou a ani jedna fotografie. V těchto 14 dnech bylo ve *Svobodném slovu* otištěno 77 článků JOS E. B. (zahrnují smrt, pohřební rituály, kondolence i nejrůznější organizační opatření, stejně tak i výstražná ohlášení), za článek považujeme i fotografii s delším komentářem, nebo cyklus komentovaných fotografií (ten pak pracovníčně považujeme za jeden článek). Vedle detailních informací o zdravotním stavu prezidenta (krevní tlak, tělesná teplota atd.) ve dnech před úmrtím je celková zdravotní kondice zachycena pomocí tabuových metafor nepřímou dokládajících konečné stadium života. Konceptuální metafory se ve větším množství vyskytují zejména ve dnech před smrtí prezidenta a ve dvou dnech po ní. Prvního a třetího září jsou to v lékařských zprávách orientační metafory: *Celkový stav nemocného je krajně vážný a Hluboké bezvědomí trvá*. Po smrti pak 4. a 5. září z hlediska metaforizací převládá metonymie sloužící konzervativní politické morálce (navození ztráty blízkého, rodinného člověka): *Celý národ truchlí nad odchodem svého velkého syna*, *Zemřel velký syn naší vlasti*, *Před katafalkem velkého mrtvého* či metonymie související s jeho smrtelnou nemocí: *zákeřná nemoc*, *těžká choroba* atp. Zatímco Tomáš G. Masaryk byl po smrti konceptualizován v tisku jako Otec vlasti, je tedy E. B. Synem národa / vlasti. Ve vydání 5. září v levém dolním rohu téhož dne vidíme fotografii mrtvého těla E. B. v rakvi, tělesnost mrtvého prezidenta není nikterak tabuizována, název zarámované fotografie s článkem zní: *Růže na loži mrtvého*. V uvedeném článku se pak objevuje doplňková informace: *Na bílém prostěradle leží rudá růže*. Zatímco např. po úmrtí Václava Havla deník *Blesk* otiskl ve speciální příloze dne 24. 12. 2011 rámeček k vystřížení obsahující na černém podkladě uprostřed podpis V. H. se symbolem srdce, v levé části s podobiznou a v části pravé je fotografie bílé růže, symbolu čistoty a nevinnosti, ale také sterility (Tokarski, 2004, s. 35–76), tak u E. B. je růže dle popisu v článku rudá, symbolizuje tedy krev, revoluci, lásku, ale případně i vinu (Tokarski, 2004, s. 78–93); ze dne 9. září tělesný aspekt potvrzuje foto posmrtné masky na druhé straně a následující den na titulní straně foto ostatků na dělové lafetě doprovázené vojáky z Pankráce na tzv. poslední cestu. Politická morálka jazykového obrazu smrti Edvarda Beneše ve *Svobodném slovu* první poloviny září 1948 je jednoznačně konzervativní („Strict Father Morality“ – Lakoff, 2002, zejména s. 105 a 163), vyskytuje se tu jednoznačné dělení na dobro / zlo, důraz na rodinné hodnoty (E. B. je líčen jako syn národa, manžel), vše je podkresleno křesťanskými pohřebními rituály v rámci římsko-katolické církve, např. článek z 11. září *Requiem za dr. Beneše* (v Brně a Olomouci), odstavec článku z téhož dne *Děkonná modlitba* či další z téhož článku *Otčenáš nad rakví*. Záměrně zcela okrajově je zmíněn kosmopolitní ráz jeho osobnosti. Tento rys redaktoři odsunuli do periferie zájmu, v tomto ohledu převládá tabuové mlčení (naproti tomu výjimečně např. článek: *Paříž památce dr. Beneše* otištěný též 11. září).

2.2.3 *Lidové noviny* – tělesnost spjatá s morálkou (aluze metaforou)

Deník *Lidové noviny* obsahuje články a fotografie o jazykovém obrazu smrti Edvarda Beneše ve dnech 1.–18. září 1948, v dalších dnech se již nevyskytl ani jeden článek s podobnou tematikou a ani jedna fotografie. V těchto 18 dnech bylo v *Lidových novinách* otištěno 47 článků JOS E. B. (zahrnují smrt, pohřební rituály, kondolence i nejrůznější organizační ohlášení), za článek považujeme i fotografii s delším komentářem. Ve dnech před smrtí jsou otiskovány stejné zprávy jako ve *Svobodném slovu*, tedy lékařské zprávy od ošetřujících lékařů prof. Hynka, prof. Hynnera a primáře dr. Jelínka. Čteme totožné orientační metafory: *celkový stav nemocného je krajně vážný a hluboké bezvědomí trvá*. Celkově vzato mísení / prolínání prostorů se vyskytuje v *Lidových novinách* v nižší míře než ve *Svobodném slovu*, protože v *Lidových novinách* se ve spojitosti s JOS E. B. vyskytl nižší počet fotografií. Zajímavých je tu souhrnně pět obrazů, přičemž vybíráme k analýze ty, které jsou spojeny s tělesností úmrtí prezidenta Edvarda Beneše. Dne 7. září je E. Beneš zachycen na první

straně uprostřed nahoře v rakvi se skleněným víkem, prezident má být tedy viděn jako symbol politické morálky (na rozdíl od *Svobodného slova* nečteme o rudé růži). O dva dny později (9. září) nacházíme ve výtisku *Lidových novin* hned tři obrazy spojené s JOS E. B.: na první straně portrét z března 1946 od Maxe Švabinského po obou stranách doplněný o kreslené pochodně (symboly slávy), na třetí straně je reprodukce fotografie posmrtné masky (ovšem z profilu) akademického sochaře Otakara Španiela a na čtvrté straně se nachází fotografie odlitku Benešových rukou doprovázená textem ve sloupci. U dalších zkoumaných prezidentů se v tisku zmínky o odlitcích rukou nevyskytly. Článek nepřímou komunikační metodou označuje ruce Beneše jako ruce „férového“ sportovce-člověka alias politika-gentlemana, jako ruce tenisty. Tato konceptualizace vyvolává konotace metaforiky tzv. čistých rukou a může být vztažena v opozici k tehdejšímu prezidentovi K. Gottwaldovi, resp. k jeho rukám, které nebyly rukama tenisty (podobný případ nepřímé identifikace kontrastem je v české historiografii rozdíl v názvech kníže Boleslav I. zvaný Ukrutný (asi 915 – 967 či 972) a Boleslav II. zvaný Pobožný (932? – 999). Podobně jako ve *Svobodném slovu* tisk tabuově zamlčuje období jeho exilu za období 2. světové války.

2.2.4 Rudé právo – tělesnost smrti E. Beneše a tabuové rámcování pohřebního rituálu v Sezimově Ústí

Rudé právo obsahuje články a fotografie o jazykovém obrazu smrti Edvarda Beneše ve dnech 1.–16. září 1948, v dalším období se již nevyskytl ani jeden článek s podobnou tematikou a ani jedna fotografie. V těchto dnech bylo v *Rudém právu* otištěno 46 článků JOS E. B. (kritéria pro zahrnutí článku do souboru byla stejná jako u předchozích periodik – *Svobodného slova* a *Lidových novin*), průměr počtu článků tedy v oněch 16 dnech činí 2,9 článku denně. Počet článků je srovnatelný jako v *Lidových novinách*. Vliv propagandy je zde dobře patrný (odlišně od *Lidových novin*). Klade se důraz na práci a její význam, uvádí se epocha londýnského odboje podobně jako v ostatních dvou periodikách, naopak je přítomen středně rozsáhlý článek opatřený fotografiemi reflektující Benešovu návštěvu Moskvy v roce 1943 (8. 9. na straně 3). Nejprve čteme zprávy identické s ostatními tisky: tělesnost prezidenta je až hrozivě detailní v lékařských zprávách (stejně zprávy převzaté od ČTK jako v *Svobodném slově* a *Lidových novinách*), detaily pomocí čísel jednoznačně svědčí o procesu umírání. Oproti *Svobodnému slovu* a *Lidovým novinám* je zcela odlišně pojata zpráva o pohřbu Edvarda Beneše v rodném Sezimově Ústí: není tu připomenuto requiem či modlitba, naopak je v článku z 11. 9. na první straně zdůrazněn: výkrop hrobky, dále chorál „Kdož jste boží bojovníci“ zahráný vojenskou hudbou a zpěv spolku Hlahol tzv. národní písně „Ach synku, synku, doma-li jsi“. Článek tak jednoznačně spadá do oblasti politické konzervativní morálky, je však v co nejvyšší míře potlačen / tabuizován náboženský aspekt rituálu.

2.3 Klement Gottwald

2.3.1 Parametry naprogramované propagandy obrazu úmrtí a pohřbu, tabu skutečné příčiny smrti

Deskripci článků pojednávajících o úmrtí prezidenta Gottwalda a pohřebních rituálech poskytla z publicistického hlediska v rámci diplomové práce K. Pleskotová (Pleskotová, 2009). Uvedená autorka zkoumala články v trojím dobovém tisku (*Svobodné slovo*, *Mladá fronta* a *Rudé právo*) v časovém rozmezí 1. března až 1. dubna 1953. Z kognitivního aspektu jazykový obraz smrti K. G. v těchto dobových tiscích podal L. Zábranský (Zábranský, 2014, s. 334–335; Zábranský, 2015, s. 62–63). K. Gottwald zemřel na aneurysma aorty zakončené jejím defektem dopoledne (v 11,00 hod.) v neděli 14. března 1953. Nejdůležitější výsledky dosavadního výzkumu lze shrnout následovně. Všechna zkoumaná periodika používají JOS K. G. pro podporu tehdejší státní ideologie, vlády, KSČ a státních institucí. V prvních šesti dnech po smrti K. G. doprovází texty masivní fotografické zpracování. Rysy společné všem třem novinám, které se týkají tělesnosti a tabuové generalizace příčin úmrtí, jsou např. lékařské zprávy o zdravotním stavu / úmrtí (převzaté od ČTK), informace o sejmutí posmrtné masky, zpráva o pohřbu (čas pohřbu a časy veřejného vystavení rakve). Aritmetický průměr počtu článků provedla Pleskotová, tj. ve zkoumaném období sedm článků na jedno číslo v případě *Svobodného slova*,

jedenáct u *Mladé fronty* a patnáct v *Rudém právu*. Vše svědčí o kalkulu, nikoliv o náhodě. V daných novinových článcích lze rozeznat velký apel na lidské city, který zásadním způsobem podtrhuje fotografické zpracování. Skutečná příčina smrti je zamlčena až na jednu výjimku (jeden článek ve *Svobodném slovu*).

2.3.2 *Svobodné slovo* – tabuové metafory a ojedinělá pitevní zpráva s popisem příčiny smrti

Tělesnost umírajícího prezidenta Klementa Gottwalda je ve *Svobodném slovu* popisována prostřednictvím otištěných lékařských zpráv podepsaných lékařským konsiliem. Oficiální lékařské zprávy jsou otištěny po smrti K. G. ve vydání dne 15. března 1953. Celkově čtyři lékařské zprávy reflektují postupný zhoršující se zdravotní stav, jedna poté úmrtí po třech hodinách bezvědomí. Vedle lékařských zpráv je téhož dne otištěna také oficiální zpráva ÚV KSČ. Všechny čtyři lékařské zprávy se identicky téhož dne opakují také ve vydání *Mladé fronty* – zprávy ze 13. 3. (16 hodin), 13. 3. (21 hodin), 14. 3. (4 hodiny) a 14. 3. (9 hodin), přičemž polovinu z nich obsahuje i *Rudé právo* (ze 13. března). Lékařské zprávy obsahují tabuové perifráze a metafory, vyskytují se tu orientační metafory (viz formulace: stav kolapsu se prohluboval, tep kolísá, po krátkém spánku atp.), stav je mlhavě popisován také konceptuálními metaforami (např.: dýchání vázlo, slabost oběhu krevního /zde příznakový slovosled, pozn. autorů/, pokles krevního tlaku, usilovné lékařské zásahy). Příčina smrti je popisována sekundárními projevy ve zprávě ze 13. března (21 hodin): „(...) vzbudilo podezření, zda nedošlo ke krvácení do dutiny hrudní. Jakmile stav dovolil, byla provedena zkusná punkce hrudníku a získána tekutá krev.“ Exaktní hodnoty tělesných projevů K. Gottwalda se vyskytly pouze ve zprávě ze 14. března (ze čtyř hodin), konkrétně bylo možné číst hodnoty krevního tepu, tlaku a počtu výdechů za jednu minutu. Zpráva o smrti vyšlá z kruhů ÚV KSČ obsahuje tabuové eufemismy i konceptuální metafory (např. zesnul, krátká těžká nemoc), avšak přesná příčina smrti chybí. *Svobodné slovo* obsahuje zcela výjimečné / ojedinělé poselství v kontextu dobových deníků (*Závěrečná zpráva o příčině smrti presidenta republiky Klementa Gottwalda*). Zpráva byla otištěna 18. března, přičemž byla převzata od ČTK z 16. března; tuto pitevní zprávu podepsal lékařský tým zcela odlišného složení šesti lékařů všeobecné medicíny. Patologicko-anatomická zpráva popisuje přesnou příčinu smrti a symptomy prasklé srdeční aorty⁷, tuto informaci ve svém výzkumu nezaznamenala ani Pleskotová (Pleskotová, 2009).

2.3.3 *Mladá fronta* – tabuové metafory, perifráze a tabuové mlčení o skutečné příčině smrti

Mladá fronta vedle čtyř výše zmiňovaných lékařských zpráv o průběhu nemoci prezidenta Klementa Gottwalda (obsahujících konceptuální metafory a tabuové perifráze) otiskla stejně jako *Rudé právo* dne 14. března lékařskou zprávu o jeho onemocnění (ze dne 13. března). Čteme číselné údaje o tělesné teplotě, krevním tlaku a srdečním tepu. Konstatují se následky cévní příhody, nikoliv příčina (prudký zánět plic a pohrudnice). Lékařské řešení je tabuově popsáno konceptuální metaforou: „Bylo zavedeno energické léčení“. Zpráva o úmrtí z vydání *Mladé fronty* dne 15. března 1953 neobsahuje příčinu smrti.

⁷ „Sklerosa cévní, zejména s význačnými změnami na srdečnici (aortě). Tyto změny způsobily trhlinu ve stěně aorty a v důsledku toho došlo k výronu krve do levé poloviny hrudníku a do mezihrudí. Postupně zesilující se vnitřní krvácení vedlo k selhání srdečně-cévní soustavy a bylo příčinou smrti. Příznaky zánětu plic a pohrudnice, které byly zjištěny v začátku nemoci, byly vyvolány prvotním prosakováním krve do hrudníku a reaktivními změnami v plicích a na pohrudnici. Patologicko-anatomické vyšetření potvrdilo tak klinickou diagnosu v plném rozsahu. Léčení bylo správně vedeno, avšak vzhledem k těžké povaze choroby nemohlo odvrátit smrt.“

2.3.4 *Rudé právo* – tabuové metafory, perifráze a tabuové mlčení o skutečné příčině smrti

Rudé právo nabízí – vzhledem k nejvyššímu aritmetickému průměru počtu článků reflektujících JOS K. Gottwalda – paradoxně ze tří zkoumaných periodik nejméně zpráv o onemocnění a konstatování smrti K. Gottwalda. Vedle dvou již výše zmiňovaných lékařských zpráv shodných i v ostatních periodikách (ze 13. března) o průběžném stavu onemocnění prezidenta evidujeme také shodnou zprávu i ve všech zkoumaných denících oznamující propuknutí nemoci (datována 13. březnem, obsahující hodnoty krevního tlaku, srdečního tepu a tělesné teploty). Oznámení o úmrtí prezidenta K. Gottwalda vyšlé z kruhů ÚV KSČ otištěné ve vydání ze dne 15. března neobsahuje příčinu smrti. Tabuová perifráze je zde budována prostřednictvím konceptuální metafory („po krátké těžké nemoci“).

3 Závěr – tělesnost a tabu v jazykových obrazech smrti československých prezidentů

Aspekt tělesnosti a tabu v JOS vybraných významných československých prezidentů se u jednotlivých prezidentů a v jednotlivých dobových tiscích liší.

Jazykový obraz smrti Emila Háchy v *Rudém právu* a *Svobodném slovu* se shoduje v minimalistickém rozsahu, který je tematice smrti a pohřbu prezidenta vymezen. Přímě JOS E. H. se týká pouze jeden článek stejného znění otištěný ve stejný den v obou médiích, tato naprogramovaná struktura tělesného i politického tabu a minimalismu je s největší pravděpodobností důkazem nedostatku odstupu / nadhledu, aby redaktori mohli bilancovat seriózní a ucelený obraz šestiletého působení prezidenta v nejvyšší tuzemské národní politické funkci. Článek JOS E. H. vykazuje prvky konzervativní politické morálky (přítomnost náboženského aspektu a důraz na rodinné hodnoty). Veškeré politické činy prezidentského období E. Háchy jsou pro redaktory tabu s velkou pravděpodobností také proto, že by pokus vypořádat se s právě uplynulou národní minulostí skončil naprostým fiaskem. Postoj tvůrců obou periodik však nejenže není otevřeně nepřátelský, ale osoba prezidenta zde není ani prezentována jako kontroverzní. Ve *Svobodném slovu* je E. H. ve zkoumaném období skonu tematizován – na rozdíl od *Rudého práva* – několikrát, metaforicky byl označován jako osoba neplnohodnotná, manipulovaná a deklasovaná v lidské kvalitě samostatnosti a nezávislosti. Ve *Svobodném slovu* se setkáváme navíc s tabuovou generalizací, příčina smrti a další okolnosti konce života E. Háchy zůstávají nejasné.

Tělesnost umírajícího prezidenta E. Beneše je ve *Svobodném slovu* popisována lékařskými zprávami s detailními údaji o parametrech životních funkcí (tep, tlak, tělesná teplota atp.), avšak jedná se o tabuovou perifrázi, skutečnou příčinu smrti (podle pitevní zprávy) se nedozvíme. Důležité je též ve *Svobodném slovu* tabuové mlčení o období exilu prezidenta ve Velké Británii. Uváděná tělesnost na stránkách *Lidových novin* je v procesu umírání zachycena pomocí prezentace lékařských zpráv shodně jako ve *Svobodném slovu* (na jedné straně hyperinformativní detaily úbytku tělesných funkcí, na straně druhé tabuové perifráze vyjadřované prostřednictvím metafor ve spojitosti s celkovým zdravotním stavem a tabuové mlčení o skutečné příčině smrti). Specifikem tělesnosti E. Beneše je v *Lidových novinách* líčení odlitku jeho rukou a prolínání prostoru s nimi spojené, které se v jiném dobovém tisku ani v případě žádného dalšího prezidenta nevyskytlo. *Rudé právo* výrazně odlišuje způsob prezentace pohřebního rituálu v Benešově rodném Sezimově Ústí, jehož náboženský aspekt je tabuově zamlčován.

Struktura příspěvků (obsah i frekvence) popisujících smrt prezidenta K. Gottwalda je součástí propagandy a parametry jeho budování kultu jsou výsledkem chladného kalkulu. Tisky obsahují shodné články (*Svobodné slovo*, *Mladá fronta* i *Rudé právo*), které smrt prezidenta halí do neurčita pomocí tabuové perifráze, generalizace a metafor (orientačních a konceptuálních). Skutečnou příčinu smrti publikovalo pouze *Svobodné slovo*, a to v jediném článku (čtyři dny po konstatované smrti), které přejímá pitevní zprávu vykonanou lékařským týmem dva dny po úmrtí Klementa Gottwalda.

Seznam zkratek

čsl. – československý; E. B. – Edvard Beneš; E. H. – Emil Hácha; GPS – generická příběhová struktura; J. H. – Josef Hora; JOS – jazykový obraz smrti / jazykové obrazy smrti; K. G. – Klement Gottwald, KM – konceptuální metafora; KSČ – Komunistická strana Československa; OM – orientační metafora; PSP ČR – Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky; T. G. M. – Tomáš Garrigue Masaryk, ÚV KSČ – Ústřední výbor Komunistické strany Československa, V. H. – Václav Havel

Literatura

- BARTMIŃSKI, J. (2007): Czy możemy wyzwolić się ze stereotypów? In: J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: UMCS, s. 106–111.
- DRAAISMA, D. (2003): *Metafory paměti*. Praha: Mladá fronta.
- ENDLER, J. (2008): *Úmrtí a pohřeb T. G. Masaryka v českém tisku*. Nepublikovaná diplomová práce. Praha: FSV UK.
- EVANS, V. - GREEN, M. (2006): *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- FAUCONNIER, G. (1985): *Mental Spaces: aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge: MIT Press.
- HIRSCHOVÁ, M. (2013): *Pragmatika v češtině*. Praha: Karolinum.
- KOUKOLÍK, F. - DRTILOVÁ, J. (2006): *Vzpouza deprivantů: nestvůry, nástroje, obrana*. Praha: Galén.
- LAKOFF, G. - JOHNSON, M. (1980): *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LAKOFF, G. (2002): *Moral politics: how liberals and conservatives think*. Chicago: University of Chicago Press.
- LAKOFF, G. (1987): *Women, fire, and dangerous Things: what categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- NĚMEC, I. (1980): *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha: Academia.
- PAJDZIŃSKA, A. (2007): Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka z textů kognitivní lingvistiky II*. Praha: Karolinum, s. 27–44.
- PLESKOTOVÁ, K. (2009): *Smrt Klementa Gottwalda a její mediální obraz v dobových periodikách v roce 1953*. Nepublikovaná bakalářská práce. Praha: FSV UK.
- POKORNÝ, J. (2010): *Lingvistická antropologie: jazyk, mysl a kultura*. Praha: Grada, 2010.
- PROCHÁZKOVÁ, I. (2011): *Hospodin je král - starozákonní metafora ve světle kognitivní lingvistiky*. Praha: Česká biblická společnost.
- SOKOL, J. (2004): *Člověk a náboženství: proměny vztahu člověka k posvátnému*. Praha: Portál.
- SOKOL, J. (2008): *Filosofická antropologie: člověk jako osoba*. Praha: Portál.
- TOKARSKI, R. (2014a): Jazykový obraz světa v běžně užívaných metaforách. In: V. Čurdová (ed.), *Elektronické kompendium textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: FF UK, s. 30–48. Originál: TOKARSKI, R. (1999): Językowy obraz świata w metaforach potocznych. In: J. Bartmiński (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin: UMCS, s. 65–81.
- TOKARSKI, R. (2004): *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin: UMCS, wydanie drugie rozszerzone.
- TOKARSKI, R. (2014b): *Światy za słowami: wykłady z semantyki leksykalnej*. Lublin: UMCS.
- VAŇKOVÁ, I. et al. (2005): *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum.
- VAŇKOVÁ, I. (2007): *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum.
- VEČERKA, R. et al. (2006): *K pramenům slov: uvedení do etymologie*. Praha: NLN, s. 174–185.
- ZÁBRANSKÝ, L. (2013): K metaforám v Mariánském kodexu z hlediska kognitivní lingvistiky. *Bohemica Olomucensia*, roč. 5, č. 2, s. 113–124.

ZÁBRANSKÝ, L. (2013): K metaforám v Babičce po pitvě z hlediska kognitivní lingvistiky. *Slavia Occidentalis*, roč. 70, č. 1, s. 147–166.

ZÁBRANSKÝ, L. (2014): Jazykový obraz smrti Gustáva Husáka a Václava Havla v českém tisku. In: O. ORGOŇOVÁ (ed.), *Jazyk a jazykoveda v interpretácii*. Bratislava: FF UKB, s. 332–340.

ZÁBRANSKÝ, L. (2015): Jazykový obraz smrti Edvarda Beneše v českém tisku v kontextu JOS dalších významných československých prezidentů. *Bohemica Olomucensia*, roč. 7, č. 3–4, s. 60–78.

Zdroje

ČTK; Reuters; *Lidové noviny*, *Mladá fronta (Dnes)*, *Právo*, *Rudé právo*, *Svobodné slovo*

ZKRATKY V SOUČASNÉ SLOVNÍ ZÁSOBĚ A JEJICH (RE)KLASIFIKACE

Jitka Holasová

Summary

The study deals with one of the word-formation ways – shortening in particular. It summarizes the already existing professional adaptation of this word-formation method and furthermore it focuses on the interpretation of single sorts and types of abbreviations. Unlike the present studies it defines so called stylistic-marked abbreviations.

Zkratky bývají vnímány jako okrajová součást národních jazyků. Pro češtinu je nejtypičtějším slovo- tvorným způsobem odvozování, tím se také řadí dle typologického hlediska k flektivním jazykům. V současné době se stále častěji uplatňuje kompozice a v neposlední řadě také abreviace. Abreviace v porovnání s ostatními slovo- tvornými způsoby stojí na okraji. Zkratky jsou ale součástí naší každodenní komunikace, nejen písemné. Zkracování je způsob tvoření slov, jehož motivem je větší ekonomičnost zkrácené podoby než existujícího nezkráceného pojmenování jednoslovného nebo víceslovného. Při zkracování se zároveň vytrácí explicitnost pojmenování, nutná pro jednoznačnost významu; zkrácené výrazy mohou být nositeli různých stylových příznaků.

1 Vymezení zkracování a zkratk v českých mluvnicích

Většina současných mluvnic (či výkladových slovníků) jazyka českého uvádí obdobnou definici zkracování i zkratk. Pouze se rozcházejí v klasifikaci jednotlivých typů zkratk.

Podle *Encyklopedického slovníku češtiny* (2002, s. 565–566) se rozlišují: a) Výrazy vznikající z počátečních písmen částí víceslovných pojmenování, nazývané zkratky iniciálové (akronyma); jsou založené na čtení prvních písmen slov (*USA*, vysl. *ú es a*); pod přízvukem je poslední slabika.

b) Výrazy vznikající z počátečních slabik nebo i hlásek částí víceslovných pojmenování, nazývané zkratky slabičné, nebo kombinované (*Janáčkova akademie múzických umění: JAMU*, vysl. *jamu*). Slabičné zkratky se nazývají také zkratková slova, protože se začleňují do věty jako slova ohebná.

V publikaci *Čeština – řeč a jazyk* (2011, s. 83) nalezneme následující dělení zkratk:

- a) zkratky iniciálové/akronyma písmenná, typ *USA* [ú-es-á] z *United States of America*,
- b) iniciálové zkratky hláskové, typ *AMU* [amu] z *Akademie múzických umění*,
- c) zkratky slabičné, popř. skupinové, typ *Secheza* ze *Severočeské chemické závody*,
- d) smíšené, beroucí jen z některých slov jen počáteční písmena, z jiných větších skupiny, typ *Čedok*

z *Česká dopravní kancelář*.

Smíšený bývá i způsob psaní chrématonym: rozmanité kombinace velkých a malých písmen, písmen a čísl, a to bez ohledu na kodifikaci, např. *HIPoinvest*, *SuperStar*, *O₂*. (Čechová, 2011, s. 83)

V hovorovém jazyce vznikají někdy z iniciálových zkratk příponou zkratková slova, např. *Občanská demokratická strana*, *ODS: odéeska*. Zkracování jednoslovných pojmenování je obvyklé a tradiční u a) hypokoristik: (i) složených: *Jaroslav* → *Jára*, *Slávek*; *Ludmila* → *Lída*; (ii) nesložených (spojeno většinou se sufixací a novou morfolo- gickou charakteristikou: *Karel* → *Kája*, *Dagmar* → *Dáša*); b) u hovorových nebo slangových obměn apelativ *automobil* → *auťák*; *fotoaparát* → *foťák*. Také v těchto případech dochází k resuffixaci a změně

morfologické charakteristiky. Tou bývá doprovázena i jednodušší dekompozice a univerbizace.¹ Mluvnice *Čeština řeč a jazyk* jako jedna z mála uvádí zkracování pod kapitolou *Obohacování slovní zásoby* nikoliv v části věnované slovtvorbě.

Obdobně je zpracována sledovaná tematika i v *Příruční mluvnici češtiny* (2003, s. 224–225; dále *PMČ*). *PMČ* uvádí taktéž informaci o gramatickém rodu iniciálových zkratk. Gramatický rod je shodný s nejdůležitějším substantivem pojmenování (*ČR uzavřela dohodu*).

V *Mluvnici současné češtiny* nalezneme dělení na:

- a) zkratky hláskované (*ODS = ó-dé-es*),
- b) zkratky plynule čtené (*AMU = amu*),
- c) slova zkratková – akronyma (*Čedok*, neoficiální *Četka*), autoři uvádějí u tohoto typu i slova od zkratk odvozená příponou *cédečko*, *divídičko*. Cvrček (2010, s. 117–121)

2 Publikace a odborné články zabývající se abreviací a abreviaturami

Jedinou publikací na poli české lingvistiky zabývající se důkladněji abreviací je kniha *Jazykové zkratky v češtině* Josefa Hubáčka (1979). V naší reklasifikaci zkratk budeme vycházet právě z této publikace s přihlédnutím k současné monografii slovenské lingvistky Miroslavy Gavurové *Skratka ako lexéma* (2013).

Jak již bylo uvedeno, Hubáčkova monografie podává jako jediná ucelený vhled do problematiky abreviace. V současnosti jsou abreviaturám věnovány odborné články především z pohledu ortografického či fonetického, popř. lexikálního, viz např. Ireinová (1999), Hašová (2003), Svobodová (2005; 2007).

3 Klasifikace zkratk podle J. Hrbáčka (1979) a M. Gavurové (2013)

Hrbáček (1979) se ve své monografii, vzhledem k době jejího sepsání, opírá o práce tehdejších sovětských lingvistů, např. Borisova. Sám konstatuje, že klasifikací může být vícero vzhledem k různým kritériím

3.1 Dělení zkratk podle J. Hrbáčka

- I) Třídění ustálených grafických zkratk:
 1. Iniciálové grafické zkratky:
 - a) jednoduché: č. číslo,
 - b) složené: *stč.* staročeský,
 2. rámcové grafické zkratky: *pí* paní, *dr.* doktor,
 3. lineární grafické zkratky:
 - a) jednoduché: *gen.*, *doc.*, *akad.*,
 - b) složené: *římkat.*, *výchmor.*,
 4. skeletové grafické zkratky: *mjr.* major, *srv.* srovnej,
 5. kombinované grafické zkratky:
 - a) mezi sebou *ppor.*,
 - b) s celými slovy *např.*, *aj.*,
 - c) obojím způsobem současně *atpod.*
- II) Zkratky graficko-fónické:
 - A. nelexikální: iniciálové zkratky: *OSN*,
 - B. přechodné: iniciálová zkratková slova: *TON*,
 - C. lexikální: zkratková slova *al+obal*,
zkrácená slova: *limo*,

¹ In: *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN 2002, s. 565

derivačně zkratková slova: *La+chem-a*,
 derivačně zkrácená slova: *mat-ika²*.

3.2 Dělení zkratek podle M. Gavurové

Gavurová se ve své práci opírá o klasifikaci „(...) ktorú predstavil J. Furdík (2008, s. 71–72) a ktorá čiastočne vychádza z Hrbáčkovej klasifikácie skratiek (1979, s. 54). Furdíkova klasifikácia, ktorú považujeme z nám známych klasifikácií za terminologicky najpresnejšiu, sa od Hrbáčkovej líši v jednej základnej črte. Na rozdiel od J. Hrbáčka J. Furdík nerozlišuje medzi nelexikálnymi, pololexikálnymi a lexikálnymi graficko-fónickými skratkami – predpokladá totiž lexikálny štatút pri všetkých (graficko-fónických) skratkách. Z tejto základnej premisy vychádzame aj v našom klasifikačnom triedení skratiek, ktoré je ukotvené v oboch spomínaných typologických koncepciách. Aj Furdíkovu typológiu však podrobujeme istej revízii.“ Gavurová (2013, s. 25)

Základnú dichotómiu pri klasifikácii skratiek predstavujú:

1. grafické skratky,
2. graficko-fónické skratky.

V oboch triedach skratiek pritom rozlišujeme medzi podtriedami:

1. grafické skratky

1.1 ustálené (interindividuálne):

- a) iniciálové: aa) jednoduché: *p.* (pán, pani), *č.* (číslo);
- ab) zložené: *v. r.* (vlastnou rukou), *a. h.* (ako hosť);

2) rámcové: *fa* (firma), *dr.* (doktor);

3) lineárne:

- a) jednoduché: *graf.* (grafický), *porov.* (porovnaj);
- b) zložené: *rímskat.* (rímsko-katolícky);

4) skeletové: *Mgr.* (magister), *fcia* (funkcia);

5) kombinované:

- a) kombinácia typov grafických skratiek navzájom – *pplk.* (podplukovník), *genplk.* (generálplukovník);
- b) kombinácia skratky s neskratkou – *apod.* (a podobne).

1.2 neustálené (individuálne): *k.*, *kt.*, *ktor.* (ktorý); *skr.*, *skrat.* (skratka).

Podobne ako medzi ustálenými grafickými skratkami, aj medzi individuálnymi grafickými skratkami možno identifikovať základné typy a spôsoby tvorenia, ktoré sú však vzhľadom na jedinečnosť individuálnych grafických skratiek ťažšie uchopiteľné.

2. graficko-fónické skratky

2.1 iniciálové skratky: *DPH* (daň z pridanej hodnoty), *SBS* (súkromná bezpečnostná služba);

2.2 iniciálové skratkové slová: *SLUK* (Slovenský ľudový umelecký kolektív), *SPLN* (Sanatórium pre liečbu neplodnosti);

2.3 skratkové slová: *TEKO* (Tepláreň Košice); *MUFUZA* (Mužstvo futbalových zázrakov);

2.4 skrátene slová: *repre* (reprezentácia); *nealko* (nealkoholický);

2.5 derivačne skratkové slová: *patanatka* (patologická anatómia), *patfyzka* (patologická fyziológia);

2.6 derivačne skrátene slová: *počko* (počasie), *depka* (depresia).

(Gavurová, 2013)

² Více viz Hrbáček, J.: *Jazykové zkratky v češtině*. Praha: Univerzita Karlova 1979.

Nelze vést přesnou hranici mezi ustálenými a okazionálními zkratkami ani mezi zkratkami, které jsou součástí repertoáru výrazových prostředků jazyka (zkratkami graficko-fónickými), a zkratkami jen textovými (grafickými). Hrbáček (1979, s. 23)

4 Klasifikace příznakových zkratk

Naše (re)klasifikace se zaměří na typy zkratk, které ještě nebyly zaznamenány v odborných publikacích. Výše uvedené klasifikace se totiž vždy primárně soustředily na zkratky, které jsou stylově bezpříznakové, ve většině případů součástí současné neutrální slovní zásoby. Gavurová (2013, s. 24) se zmiňuje o stylově příznakových zkratkách, ale nijak je neklasifikuje.

Byly vymezeny tři hlavní typy těchto zkratk, tj. graficko-fónické, grafické a fónické³. U každého typu jsou vyčleněny i podtypy. Většina příkladů pochází z vlastního internetového sběru autorky článku.

4.1 Graficko-fónické zkratky

4.1.1 Iniciálové a) Jedná se o iniciálové zkratky, které jsou v základní podobě stylově nepříznakové (IKEA, UJEP). Většinou se jedná o chrématonyma. Lze je nespisovně užít jako zkratková slova, tudíž je možné je deklinovat. Podle zakončení v nominativu se zařadí k danému gramatickému rodu a k daným skloňovacím vzorům. Studuji na *čvutu*. V neděli jedu do *ikeji*. Vyhráli jsme nad *ujepem*. Na stavbě domu nám pomáhal(i) *úkáčka*.⁴ Zkratková slova jsou většinou zapisována s malým počátečním písmenem.

b) Iniciálové, ze kterých lze vytvořit obecněčeské slovo, př. *céděčko*, *cívíčko*, *dývidýčko* / *dévédéčko*, *džípieska*, *pédeefko* (výslovnost daných iniciál), gramatický rod je většinou neutrum, taktéž může být např. feminimem viz *džípieska* navigace, *ramka* paměť, maskulinní rod je jen zřídka *dýdžeják* diskjockey.

Pravopisná podoba kolísá mezi českou, či anglickou výslovností daných iniciál *sívíčko* / *cívíčko*, *divídičko* / *dývidýčko* / *dévédéčko*.

ba) Iniciálové zkratky, ze kterých lze vytvořit nespisovný výraz. Je často expresivní, mnohdy až stylově vulgární *ajcák* AIDS, *simka* SIM karta, *wifina* Wi-Fi (počeštěná výslovnost + sufix, nejčastější přípony *-ák*, *-ka*, *-na*, *-ko*).

bb) Spojení slova a zkratky, vlivem univerbizace vznikne nové slovo *famá*k student FAMU, *ujepá*k student UJEP.

c) Iniciálové zkratky ve spojení s podstatným jménem.

ca) jednopísmenné *e-banka*, *e-konto*, *i-bod*, *i-reportér*,

cb) vícepísmenné *mtb obchod* obchod s horskými koly – mountain bike, *CNC stroje* počítačově řízené stroje – computerized numerical control.

Zde zajímavý fakt, dochází ke kolísání zápisu se spojovníkem, či nikoliv⁵. Zkratka vystupuje jako jeden z komponentů daného kompozita, lze uvažovat o prefixoidu. Př. *mtb grify*, *mtb komponenty*, *mtb shop*. Opět zaznamenán dvojitý typ zápisu dohromady či zvlášť.

³ Označení fónické zkratky je zatím pracovní (je možné, že tento termín bude v budoucnosti nahrazen).

⁴ *Úkáčka* – obecněčeské označení pro Ukrajince, kteří pracují v České republice. Tento typ označení se především používá pro Ukrajince, kteří pracují ve stavebnictví.

⁵ Internetová jazyková příručka: Odborná pojmenování typu *C-vitamin*, *Rh-faktor*, *pH-metr*, *UV-filtr*, *DNA-kyselina*, *alfa-záření*, *X-paprsky*, *RM-systém*, *SWOT-analýza* apod. doporučují PČP psát se spojovníkem. Praxe však ukazuje, že se od psaní spojovníku upouští (*Rh faktor*, *DNA kyselina*). Při opačném pořadí slov se spojovník neuzívá (*faktor Rh*, *kyselina DNA*). Skutečnost, že se názvy vyskytují ve třech různých podobách, je způsobena tím, že struktura těchto výrazů není po gramatické stránce dostatečně jednoznačná. Specifující výrazy typu *C*, *Rh*, *pH*, *UV*, *DNA* apod. totiž dovolují, aby byly mluvnický chápány buď jako neshodné přívlastky substantivní (*faktor Rh*), nebo jako první, určující složka složeného slova (*Rh-faktor*), anebo konečně jako přívlastek adjektivní (*Rh faktor*). Za přípustné lze pokládat všechny tři uvedené způsoby (z nichž žádný není vlastně zcela nový), přestože tato nejednotnost není z hlediska praxe příliš vhodná.

Obdobným způsobem bychom mohli zapsat i spojení *CD-disk* / *CD disk* / *disk CD*, *SMS-zpráva* / *SMS zpráva* / *zpráva SMS*, *LCD-displej* / *LCD displej* / *displej LCD*. Ze slovtvorného hlediska jde v těchto případech o redundantní spojení (*CD* = kompaktní disk, *SMS* = krátká textová zpráva, *LCD* = displej z tekutých krystalů), nicméně českým mluvčím je často původ těchto zkratk neznámý. Velkou roli hraje navíc i ustálenost těchto spojení, konvence.

4.2 Grafické zkratky

a) Internetové chatovací zkratky

aa) české *ttj tak to jo, jj jo jo*,

ab) anglické s plnou neabreviaturní podobou *rofl* rolling on floor laughing – válím se smíchy po podlaze, *wtf* what the fuck – co se děje, co je za problém, sakra, *máš bf* máš boyfriend – máš chlapce, *máš gf* máš girlfriend – máš děvče, *IMHO* in my humble opinion – podle mého skromného názoru. Zaznamenáno bylo časté kolísání v užití verzálek či minusek při zápisu,

ac) anglické bez plně neabreviaturní podoby *XMAS* Christmas – Vánoce, *THX* thanks – děkuji, *CYA* see ya – uvidíme se. Litera nahrazuje část výrazu z plného znění.

Zaznamenáno bylo, že uživatelé jazyka často mluví v těchto zkratkách. *Wtf, co to má znamenat?[vtf], Půjčíš mi na ples kabelku? JJ. [jj]*. Oproti graficko-fónickým převažuje výslovnost čistě hlásková.

b) Chatovací zkratky hybridní typ s číslicí

ba) česká slova *O5* – opět, *Z5* – zpět, *VY3* – vytří, *8AN* – osman,

bb) kombinace českého slova a anglické výslovnosti dané číslice *BL8* – blejt (blít), *ZL8* – zlejt (zlít ve významu opít se),

bc) anglická slova *SK8* – skate, skateboard, *GR8* – great skvěle, *W8* – wait čekej.

4.3 Fónické zkratky

Nahrazení celého slova pouze jeho počátečním písmenem a užito dle názvu dané počáteční hlásky.

Př. Dnes mám *áčko*, nepila jsem žádný alkohol (abstinence). Jirka už je dokonce na *háčku* (heroin). Sleduju *pěčko* (porno).

V poslední době je taktéž zvýšený počet slov vzniklých tzv. blendingem *brunch*, *phablet*, *smog*. Slova především anglického původu. Jedná se o spojení dvou slov *breakfest* a *lunch*, výsledné slovo je označením nové entity *breakfest* + *lunch* = *brunch*, snídaně a oběd v jednom, který se jí o víkendu či o svátcích, jídlo se sní velmi v poklidu, rozmlouvá se při něm s přáteli, servíruje se několik chodů, nejčastěji probíhá od 10.00 do 15.00.

Provedli jsme klasifikaci jednotlivých typů příznakových zkratk a doložili, že jsou frekventovaným prvkem psané i mluvené komunikace. Stylově příznakovým zkratkám nebylo dosud věnováno příliš odborné pozornosti formou publikací. Z výše uvedených příkladů je zřejmé, že jsou součástí každodenní komunikace a že by stály za hlubší probádání a vytvoření korpusu těchto zkratk.

Literatura

- Cvrček, V. a kol.: *Mluvnice současné češtiny. 1, Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum, 2010.
- Čechová, M. a kol.: *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: SPN, 2011.
- Gavurová, M.: *Skratka ako lexéma*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešově, 2013.
- Hašová, L.: Jak a o čem se diskutuje v internetovém češtinářském klubu (BTW např. přechodníků je IMHO škoda) In: *Naše řeč*, 2003, ročník 86, číslo 2, s. 57–70.
- Hrbáček, J.: *Jazykové zkratky v češtině*. Praha: Univerzita Karlova, 1979.
- Ireínová, M.: Pojedete emhádou? In: *Naše řeč*, 1999, ročník 82, číslo 4, s. 222–223.
- Kolektiv autorů: *Akademický slovník cizích slov A - Ž*. Praha: Academia, 2007.
- Kolektiv autorů: *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.
- Kolektiv autorů: *Pravidla českého pravopisu*. Praha: Pansofia, 1993.
- Kolektiv autorů: *Příruční mluvnice češtiny*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003.
- Kolektiv autorů: *Slovník nespisovné češtiny*. 3. vyd. Praha: Maxdorf, 2009.

Kolektiv autorů: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2005.

Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině 2*. Praha: Academia, 2004.

Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině*. Praha: Academia, 1998.

Svobodová, D.: Cizojazyčné lexikální přejímky v komunikaci na chatu In: *Naše řeč*, 2007, ročník 90, číslo 2, s. 67–80.

Svobodová, I.: Jak psát na začátku věty název eBanka In: *Naše řeč*, 2005, ročník 88, číslo 2, s. 108–111.

Internetové zdroje

Internetová jazyková příručka <http://prirucka.ujc.cas.cz/>

MONOGRAFIE VIERY KOVÁČOVÉ Z PROBLEMATIKY ARCHAIZMOV V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH¹

Ilona Balkó

Autorka monografie Viera Kováčová působí na katedře slovenského jazyka Filozofické fakulty Katolické univerzity v Ružomberku v disciplínách zaměřených na synchronii jazyka (fonologii, fonetiku a morfologii) a diachronii jazyka (vývoj slovenského jazyka, dialektologie). Ve své vědeckovýzkumné činnosti se orientuje především na výzkum teritoriálních dialektů a na frazeologii. Výsledky svého výzkumu představuje prostřednictvím přednášek na Slovensku i v zahraničí.

Práce *Z problematiky archaizmov v slovenských nárečiach* (vydaná v nakladatelství Verbum, Katolické univerzity v Ružomberku v roce 2015) je zacílena především na studium postavení archaismů v sotácké nářeční skupině, respektive v jedné ze skupin východoslovenských dialektů, mezi něž mimo jiné náleží rovněž nářečí spišská, abovská, zemplínská, šarišská, nářečí goralská, ukrajinská a další. Každá z východoslovenských nářečních skupin, tedy i skupina nářečí sotáckých je bohatě a pestře členěna, o čemž svědčí skutečnost, že v každé vesnici této oblasti se mluví jinak.

Fonologické a morfologické specifčnosti sotáckých nářečí severovýchodního Zemplína poskytly autorce monografie impuls k úvahám o archaismech, které svou neměnností přes vlivy sousedních nářečí zůstávají stabilním jádrem systému, přestože, jak autorka dokládá, ze synchronního hlediska v důsledku konvergence podlehlly mnohé nářeční jevy nivelizaci a směřují k interdialektovosti.

Zájem autorky o archaismy v nářečích vyskytujících se na území severovýchodního Zemplína vyplývá ze skutečnosti, že právě v těchto nářečích se zachovaly ve zvýšené míře a vzhledem k jejich živému fungování v konkrétních jazykových projevech se výrazně podílejí na vytvoření jejich nářeční specifčnosti. V. Kováčová vyzdvihuje význam archaismů při poznání vývoje slovenského jazyka, chápe je jako důležitý materiál, na jehož základě lze popisovat a rekonstruovat historický stav jazyka a průběh jazykových změn, kterými prošel slovenský jazyk a jejichž pomocí lze vysvětlovat ustálení reflexů za starší jevy a rekonstruovat předpokládanou podobu struktury určitého vývojového období starší slovenštiny, v níž se nacházely archaické prostředky v sobě vlastní strukturní, funkční a komunikační přirozenosti bez časové nebo třeba i teritoriální příznakovosti. Autorka se zamýšlí nad perspektivou vývoje prostřednictvím archaických jevů v konkrétní nářeční struktuře a jejich transformace v jinou, příbuznou nářeční strukturu.

Autorka přistupuje k archaismům z několika aspektů, které odhalují jejich fungování ve vzájemné propojenosti. Třídí je do tří skupin: na ty, které jsou v konkrétním nářečním systému začleněny a mají charakter archaičnosti, zastaralosti, dále na ty, jež existují v procesu jazykové změny na úrovni synchronní dynamiky jazyka, a na archaismy, jež na úrovni synchronní dynamiky jazyka představují jistý model pro rekonstrukci procesualnosti z diachronního pohledu.

Autorka na základě důkladné analýzy konkrétního nářečního materiálu dokazuje, že v rámci jednotlivých nářečních struktur dochází ke změnám, jež jsou důsledkem vzájemných kontaktů uživatelů různých nářečí, zároveň potvrzuje, že archaismy i přes postupnou nivelizaci zůstávají základem struktury a jsou určitými iden-

¹ Viera Kováčová: *Z problematiky archaizmov v slovenských nárečiach (s osobitným zreteľom na sotácke nárečia severovýchodného Zemplína)*. VERBUM, Ružomberok 2015, 173 s., ISBN 978-80-561-0205-3

tifikátory sloužícími k rozpoznání příslušnosti uživatelů daného nářečí, jimiž se liší od uživatelů jiných nářečnických systémů a na rozdíl od jiných jsou centrem sotáckého nářečnického systému, jeho strukturální, percepční i komunikačně – funkční dominantou. Jako přesvědčivý doklad odlišnosti od sousedních zemplínských nářečí uvádí příklady skupin distinktivních rysů sotáckých nářečí, zejména rysů fonologických a morfologických, např. zachování konsonantické měkkostní korelace 13 měkkostních párů, ve vokalizacím systému udržení vokálu **ä**, výslovnost **tvrdého y**, v morfologickém plánu osobní koncovku **-u** v 1. os. sg. (na rozdíl od zemplínské koncovky **-m**) a unifikovanou koncovku **-oma** v instrumentálu pl. substantiv všech rodů.

V. Kováčová vysvětluje rovněž podmínky, za nichž byly archaismy v sotáckém nářečí uchovány. Jednou z příznivých podmínek stability uvedených jazykových jevů v centru systému je mimo jiné krajní poloha areálu, v níž se sotácké nářečí nachází (kontakt se sousedními regiony, např. s rusínskými nářečnickými na severovýchodě). Jak autorka uvádí, v těchto sousedních regionech měly paralelní jazykové jevy vhodné podmínky pro udržení nářečnických systémů, jehož výrazným projevem je právě kumulace archaických jevů.

Specifické podmínky jazykového pomezí podle autorky přispěly k petrifikaci staršího stavu. Tato tendence představuje jednu z základních vývojových tendencí, jež se dlouhodobě uplatňují v tomto nářečnickém celku. Autorka zároveň připouští, že synchronní pohled je zdrojem poznání zvýšené míry konkurenčního působení opozitních, navzájem se prolínajících tendencí, jako je vyšší míra konvergence reprezentovaná tendencí k nivelizaci (tedy ke směřování k interdialektovosti) zasahující specifika sotáckého nářečnického systému, v jehož podloží je právě tendence k petrifikaci. Toto se projevuje ve variantnosti a v komunikačním fungování ekvivalentních možností, jež vypovídají o probíhající přestavbě nářečnického systému s charakterem archaičnosti. Tento stav umožňuje sledovat synchronní procesuální jazykovou změnu v protikladu k její diachronní rezultativnosti v jiných nářečnických systémech.

V první části monografie čtenáře zaujme výklad termínu archaismus, a to z hlediska vzájemné závislosti lexikologické motivace významu, z pohledu historicko-lingvistických a dialektologických prací i z hlediska celonárodního jazyka, jeho vývoje ve srovnání s nářečnickým systémem.

Druhá kapitola pojednává o archaismech, které jsou jednou z výrazných dominant nářečnické struktury, jako je měkkostní korelace, s přihlédnutím na aspekt časový a regionální, jako integrační činitel, jako vývojový archaismus, jako součást procesu jazykové změny, která je pro sotácká nářečí typická.

Ve třetí kapitole věnuje autorka pozornost bilabiální výslovnosti **u**, historickému zachování zvukového znění původního bilabiálního **w**, které se ve východoslovenských nářečnických zachovává jako kombinatorní varianta fonému **v**, projevům synchronní dynamiky v sotáckých nářečnických severovýchodního Zemplína, jako je protiklad sonornosti a šumovosti fonému **v** a změna **l** na bilabiální sonorní **u** v l-ovém přičestí mužského rodu.

Ve čtvrté kapitole analyzuje V. Kováčová vývoj koncovky **-u** v 1. os. sg. přítomných tvarů slovesa, jež je příkladem petrifikace staršího stavu slovenštiny, a koncovku **-m** v 1. os. pl., přičemž si klade otázku, zda jde o výsledek jazykové změny či o archaismus.

V poslední kapitole se autorka zabývá výskytem a fungováním duálových forem, jejich rozmanitostí (substantivními duálovými koncovkami ve funkci plurálu z pohledu lexematické vázanosti / nevázanosti).

V. Kováčová považuje materiál sotáckých nářečí za impuls k širšímu uvažování o významu archaismů ve slovenských nářečnických. Publikace svědčí o odborné fundovanosti autorky práce a zodpovědném přístupu k tématu. Ocenění si zaslouží zejména novost jejího přístupu v hodnocení archaismů v dialektech. Je nezpochybnitelné, že monografie Viery Kováčové je inspirativním návodem pro badatelské směřování nejen slovenských dialektologů.

(sotácká nářečí, viz areál 34; obrázek je převzat z: <http://slovake.eu/cs/intro/language/dialects>)